

Αριστοτέλη Ηθικά Νικομάχεια

Ερωτήσεις Υπουργείου

Ενότητα 1

1. «ή μὲν διανοητική ... ἐξ ἔθους περιγίνεται»: αν αυτός είναι ο χαρακτήρας των διανοητικών και των ηθικών αρετών, ποιος έχει την κύρια ευθύνη για τη μετάδοση των πρώτων και ποιος για την απόκτηση των δευτέρων; (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 157)

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης στο κείμενο αυτό μας κάνει λόγο για τις διανοητικές και ηθικές αρετές, καθώς και για το διαφορετικό τρόπο με τον οποίο κατακτάται η καθεμιά. Έτσι, οι παράγοντες που συμβάλλουν στη γένεση και την επαύξηση των διανοητικών αρετών είναι κατά κύριο λόγο η **διδασκαλία**, η οποία απαιτεί **εμπειρία** και **χρόνο**. Η φράση «τὸ πλεῖον» (= κατά κύριο λόγο) υποδηλώνει την ύπαρξη κι άλλων παραγόντων που δεν αναφέρονται στο κείμενο. Την κύρια, λοιπόν, **ευθύνη για τη μετάδοσή τους** (πέρα από άλλους παράγοντες και το ίδιο το άτομο) **την έχει ο δάσκαλος**. Από την άλλη η κατάκτηση των ηθικών αρετών οφείλεται στον εθισμό («ἔθος»), δηλαδή στη συνήθεια που δημιουργείται με την επανάληψη μιας ενέργειας. Μάλιστα ο Αριστοτέλης, για να στηρίξει αυτή του την άποψη, συνδέει ετυμολογικά τη λέξη «ἠθική», όρο τον οποίο δημιούργησε ο ίδιος, με τη λέξη «ἔθος». Παρατηρούμε ότι συσχετίζει την πραγματική σημασία των λέξεων με τα πράγματα ή τις ιδιότητες που δηλώνουν, για να κατανοήσει και να επιβεβαιώσει τη μεταξύ τους σχέση. Έτσι, καταλήγει να μας πείσει ότι οι δύο λέξεις δε συνδέονται μόνο ετυμολογικά αλλά και σημασιολογικά. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι την ευθύνη για την κατάκτηση των ηθικών αρετών την έχει ο ίδιος ο άνθρωπος. Εξαρτάται μάλιστα σε απόλυτο βαθμό από αυτόν αν θα φτάσει στο στόχο του, αν θα αποκτήσει ἦθος «εὐγενές καὶ φιλόκαλον». Και για να το κατορθώσει, πρέπει να καταβάλλει επίπονη προσπάθεια και αγώνα, να εθίσει την ψυχή του σε πράξεις ενάρτετες, να την καλλιεργήσει «διὰ τοῦ ἔθους». Τέτοιες απόψεις υποστήριζε και ο Πλάτωνας (Νόμοι 792). Σοφός λοιπόν γίνεται κανείς κατά κύριο λόγο με τη βοήθεια του δασκάλου, ενώ αγαθός γίνεται με τη θέληση και την επιμονή του στην άσκηση της αρετής. Βέβαια, για να φτάσει στο στόχο του, πρέπει να καταβάλλει επίπονη προσπάθεια και αγώνα.

2. «ὄθεν καὶ τούνομα ἔσχηκε»: πρόσεξε ότι ο Αριστοτέλης κάνει εδώ ετυμολογία της λέξης «ἠθικός». Κάνε ύστερα απ' αυτό κάποιες σκέψεις για τον τρόπο με τον οποίο ο Αριστοτέλης οδηγείται στην επισήμανση των (πραγματικών) σημασιών των λέξεων και σχολίασε τη σχέση που έχουν μέσα στη σκέψη του τα πράγματα με τις λέξεις που τα δηλώνουν. (ερώτηση από το σχολ. εγχειρ. σελίδα 157)

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης, για να στηρίξει την άποψή του, ότι οι ηθικές αρετές είναι αποτέλεσμα εθισμού, συνδέει ετυμολογικά τη λέξη «ἠθική», όρο τον οποίο δημιούργησε ο ίδιος, με τη λέξη «ἔθος». Παρατηρούμε ότι συσχετίζει την πραγματική σημασία των λέξεων με τα πράγματα ή τις ιδιότητες που δηλώνουν, για να κατανοήσει και να επιβεβαιώσει τη μεταξύ τους σχέση. Έτσι, καταλήγει να μας πείσει ότι οι δύο λέξεις δε συνδέονται μόνο ετυμολογικά αλλά και σημασιολογικά. Βέβαια, μια τέτοια αντίληψη δεν οδηγεί πάντα σε ορθούς συλλογισμούς και συμπεράσματα.

3. «ἐξ οὗ καὶ δῆλον ὅτι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται»: διατύπωσε με δικά σου λόγια το συλλογισμό με τον οποίο ο Αριστοτέλης οδηγήθηκε σ' αυτό το συμπέρασμα. (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 157)

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης καταφέρνει να αποδείξει τη θέση του, ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, μέσα από έναν **επαγωγικό συλλογισμό**, που έχει ως εξής:

1η προκειμένη: όσα υπάρχουν εκ φύσεως έχουν κάποιες ιδιότητες που δεν μπορούν να αλλάξουν με τον εθισμό, όσο κι αν κανείς προσπαθήσει («οὐθέν τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται»)

2η προκειμένη: η ανθρώπινη συμπεριφορά, τα ηθικά μας χαρακτηριστικά μεταβάλλονται και καλλιεργούνται με τον εθισμό, όπως αποδεικνύει και η ετυμολογία της λέξης «ἠθική» («ἡ ἠθική ἐξ ἔθους περιγίνεται»)

Συμπέρασμα: καμία ηθική αρετή δεν υπάρχει εκ φύσεως («οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται»)

4. Ποια εἶδη αρετῶν διακρίνει ο Αριστοτέλης, σε ποια μέρη της ψυχῆς εντάσσονται και πώς κατακτάται η καθεμιά;

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης διακρίνει δύο είδη αρετών: τις διανοητικές και τις ηθικές. Οι διανοητικές αρετές (π.χ. σοφία, φρόνηση, σύνεση) σχετίζονται με τη λογική και ανήκουν, σύμφωνα με το χωρισμό του Αριστοτέλη, στο καθαρά λογικό μέρος της ψυχής, το «λόγον ἔχον» μέρος. Παράγοντες που συμβάλλουν στη γένεση και την επαύξησή τους είναι κατά κύριο λόγο η **διδασκαλία**, η οποία απαιτεί **εμπειρία** και **χρόνο**. Η φράση κατά κύριο λόγο υποδηλώνει την ύπαρξη κι άλλων παραγόντων που δεν αναφέρονται στο κείμενο. Την κύρια, λοιπόν, **ευθύνη για τη μετάδοσή τους** (πέρα από άλλους παράγοντες και το ίδιο το άτομο) **την έχει ο δάσκαλος**. Οι ηθικές αρετές (π.χ. η δικαιοσύνη, η σωφροσύνη, η ανδρεία) ανήκουν, σύμφωνα με το χωρισμό του Αριστοτέλη, στο «ἐπιθυμητικόν», στο μέρος δηλαδή της ψυχής που μετέχει και στο «λόγον ἔχον» και στο «ἄλογον» μέρος. Αυτές περιγράφουν το χαρακτήρα του ανθρώπου. Η κατάκτησή τους οφείλεται στον εθισμό («ἔθος»), δηλαδή στη συνήθεια που δημιουργείται με την επανάληψη μιας ενέργειας. Μάλιστα ο Αριστοτέλης, για να στηρίξει αυτή του την άποψη, συνδέει ετυμολογικά τη λέξη «ἠθική», όρο τον οποίο δημιούργησε ο ίδιος, με τη λέξη «ἔθος». Παρατηρούμε ότι συσχετίζει την πραγματική σημασία των λέξεων με τα πράγματα ή τις ιδιότητες που δηλώνουν, για να κατανοήσει και να επιβεβαιώσει τη μεταξύ τους σχέση. Έτσι, καταλήγει να μας πείσει ότι οι δύο λέξεις δε συνδέονται μόνο ετυμολογικά αλλά και σημασιολογικά. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι την ευθύνη για την κατάκτηση των ηθικών αρετών την έχει ο ίδιος ο άνθρωπος. Εξαρτάται μάλιστα σε απόλυτο βαθμό από αυτόν αν θα φτάσει στο στόχο του, αν θα αποκτήσει ἦθος «εὐγενὲς καὶ φιλόκαλον». Και για να το κατορθώσει, πρέπει να καταβάλλει επίπονη προσπάθεια και αγώνα, να εθίσει την ψυχή του σε πράξεις ἐνάρετες, να την καλλιεργήσει «διὰ τοῦ ἔθους». Τέτοιες απόψεις υποστήριζε και ο Πλάτωνας (Νόμοι 792). Σοφός λοιπόν γίνεται κανείς κατά κύριο λόγο με τη βοήθεια του δασκάλου, ενώ αγαθός γίνεται με τη θέληση και την επιμονή του στην άσκηση της αρετής. Βέβαια, για να φτάσει στο στόχο του, πρέπει να καταβάλλει επίπονη προσπάθεια και αγώνα.

5. Τι προσπαθεί να αποδείξει ο Αριστοτέλης στο κείμενο αυτό και με τη χρήση ποιου τρόπου καταφέρνει να ενισχύσει τη θέση του;

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης στο κείμενο αυτό θα προσπαθήσει να αποδείξει ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως («οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται») και γι' αυτό θα χρησιμοποιήσει **δύο παραδείγματα παρμένα από το χώρο της φύσης**: την πέτρα και τη φωτιά. Η πέτρα πάντοτε θα κινείται με πορεία προς τα κάτω, διότι υπακούει στο φυσικό νόμο της βαρύτητας, που είναι σταθερός και αμετάβλητος. Η φωτιά πάντοτε θα έχει πορεία προς τα πάνω λόγω της φυσικής ιδιότητας των θερμών αερίων, που επίσης είναι σταθερή και δε μεταβάλλεται. Άρα, από τα παραπάνω προκύπτει ότι **οι φυσικοί νόμοι δε μεταβάλλονται**, όσο κι αν προσπαθήσει κάποιος.

Από την άλλη, **ο άνθρωπος με τις ενέργειες και τις επιλογές του μπορεί να μεταβάλλει τη συμπεριφορά του**, να καλλιεργήσει και να αναπτύξει κάποιες ιδιότητες του χαρακτήρα του.

Επομένως, εφόσον οι ηθικές αρετές μεταβάλλονται και δε μένουν σταθερές όπως τα πράγματα που γεννιούνται με μια ιδιότητα εκ φύσεως, αποδεικνύεται ότι δεν είναι ἐμφυτες. Έτσι, ο Αριστοτέλης καταφέρνει να αποδείξει τη θέση του μέσα από έναν **επαγωγικό συλλογισμό**.

6. Ποιο είναι το γενικό συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο Αριστοτέλης σχετικά με τη φύση της ηθικής αρετής;

Απάντηση: Το κείμενο ολοκληρώνεται με ένα γενικό συμπέρασμα που μοιάζει, αλλά δεν είναι, αντιφατικό, ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως αλλά ούτε και αντίθετα προς αυτή. Ο Αριστοτέλης εννοεί ότι ο άνθρωπος έχει «δυνάμει», από τη φύση του, την προδιάθεση να δεχτεί την αρετή και να την ολοκληρώσει, δηλαδή να την καλλιεργήσει, μέσω του εθισμού. Κατά τον φιλόσοφο, η άσκηση της αρετής είναι δυνατότητα και όχι χαρακτηριστικό, δοσμένη στον άνθρωπο από τη φύση. Επομένως, ο ίδιος είναι ο μόνος υπεύθυνος για το αν θα φτάσει στην αρετή βελτιώνοντας αδιάλειπτα τη συμπεριφορά του, διαμορφώνοντας τον χαρακτήρα του, το ἦθος του.

Συγκεκριμένα, με τη λέξη «τελειούμενοι» ο Αριστοτέλης μας παραπέμπει σ' ένα χαρακτηριστικό όρο της φιλοσοφίας του, το «τέλος», που σημαίνει την ολοκλήρωση, την επίτευξη του ύψιστου στόχου. Θεωρεί, δηλαδή, τις ηθικές αρετές το μέσο με το οποίο ο άνθρωπος θα φτάσει στην ολοκλήρωσή του, στο ξεπέραςμα της ζωώδους φύσης του και στην κατάκτηση της ευδαιμονίας.

7. Ποιοι όροι της αριστοτελικής φιλοσοφίας εντοπίζονται στο κείμενο; Να προσδιορίσετε το περιεχόμενό τους.

Απάντηση: Στο κείμενο αυτό μπορούμε να εντοπίσουμε πολλούς όρους χαρακτηριστικούς της αριστοτελικής φιλοσοφίας:

- **γένεσις:** η δημιουργία
- **αύξησης:** η διαμόρφωση και εξέλιξη
- **ἔθος:** ο εθισμός, η συνήθεια, ο τρόπος συμπεριφοράς, που καθιερώνεται με την επανάληψη
- **φύσις:** ο κόσμος και οι νόμοι που τον διέπουν
- **φύσει:** ο εκ φύσεως, ο έμφυτος, τα εγγενή χαρακτηριστικά του ανθρώπου
- **ἀρετή:** η διαρκής διάθεση να θέλουμε να επιτελέσουμε ένα ορισμένο είδος ηθικών πράξεων
- **διανοητική ἀρετή:** η αρετή που σχετίζεται με το «λόγον ἔχον» μέρος της ψυχής (πχ. η φρονηση, η σοφία, η σύνεση)
- **ἠθική ἀρετή:** η αρετή που ανήκει στο «ἐπιθυμητικόν» μέρος της ψυχής και περιγράφει το χαρακτήρα του ανθρώπου
- **τελειούμενοις:** η τελείωση, η ολοκλήρωση, η επίτευξη του ύψιστου στόχου, της ευδαιμονίας.

8. Σχολιάστε το ύφος του Αριστοτέλη και τα εκφραστικά μέσα που χρησιμοποιεί.

Απάντηση: Στο κείμενο αυτό παρατηρούμε ότι το ύφος του Αριστοτέλη είναι στοχαστικό, λιτό, σαφές και ακριβές. Κυριαρχεί η αντικειμενική και εναργής επιχειρηματολογία και ο επιστημονικός λόγος. Αποφεύγει σκόπιμα τον ποιητικό λόγο διότι πίστευε ότι η αναζήτηση της αλήθειας υπηρετείται αυστηρά από τη λιτότητα και τη σαφήνεια. Έτσι, τα σχήματα λόγου δεν είναι ιδιαίτερα συχνά. Εδώ, εντοπίζουμε τα εξής:

- **αντιθέσεις:** «ἡ μὲν διανοητικὴ ≠ ἡ δ' ἠθικὴ», «ἐξ ἔθους ≠ φύσει»
- **πολυσύνδετα σχήματα:** «καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὐξήσιν», «οὔτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν»
- **συσσώρευση αρνήσεων:** «οὐδεμία», «οὐθέν», «οὐκ ἂν ἐθισθεῖη», «οὐδ' ἂν ἐθίζη», «οὐδὲ τὸ πῦρ», «οὐδ' ἄλλο», «οὐδέν», «οὔτ' ἄρα ...», «οὔτε παρὰ φύσιν».

Αραιή είναι η χρήση επιθέτων, ενώ κυριαρχούν τα ρήματα και τα ουσιαστικά.

Ενότητα 2

1. Όσα λέγονται στην ενότητα αυτή αποτελούν ένα δεύτερο αποδεικτικό επιχείρημα του Αριστοτέλη για την άποψή του ότι «οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται». Πες με δικά σου λόγια το επιχείρημα αυτό. (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 159)

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης στην ενότητα αυτή θα προσπαθήσει και πάλι να αποδείξει ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως. Το νέο του επιχείρημα έχει ως εξής: σε όσα υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως προηγείται η ύπαρξη και η δυνατότητα μιας ενέργειας και ακολουθεί η ενέργεια, η πραγμάτωση της δυνατότητας (**δύναμις -> ενέργεια**). Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των αισθήσεων. Αντίθετα, στις ηθικές αρετές προηγείται η ενέργεια, ο εθισμός και η επανάληψη μιας πράξης και ακολουθεί η κατάκτησή τους (**ἐνέργεια -> δύναμις**). Για την απόδειξη των λεγομένων χρησιμοποιούνται τα παραδείγματα των οικοδόμων και των κιθαριστών. Επομένως, οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αφού δεν ακολουθούν την πορεία όσων υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως. Αυτό αποδεικνύεται και μέσα από παραδείγματα ηθικών αρετών (της δικαιοσύνης, της σωφροσύνης και της ανδρείας).

2. Πρόσεξε ότι ο Αριστοτέλης, που έχει οργανώσει εδώ το λόγο του πάνω στο πρώτο πληθυντικό πρόσωπο («μανθάνομεν»), βάζει στη θέση του προσώπου αυτού το τρίτο πληθυντικό πρόσωπο στη φράση «οἰκοδομοῦντες οἰκοδομοὶ γίνονται καὶ κιθαρίζοντες κιθαρισταί». Μη βιαστείς να βγάλεις οποιοδήποτε συμπέρασμα. Αν, πάντως, αρχίζεις να έχεις μέσα σου κάποια υποψία γι' αυτή την αλλαγή, περίμενε να δεις πώς θα συμπεριφερθεί ο Αριστοτέλης (από αυτή την άποψη) και στις τρεις επόμενες ενότητες. Τότε προσπαθήστε να βρείτε μέσα στην τάξη μια συνολική εξήγηση γι' αυτή την αλλαγή προσώπων στο λόγο (εδώ!) του Αριστοτέλη. Αποφασίστε επίσης τότε πόσο συνειδητή είναι από τον Αριστοτέλη η συμπεριφορά του αυτή. (ερωτ. σχολ. εγχ. σελ. 159)

Απάντηση : Παρατηρούμε και σ' αυτή αλλά και σε επόμενες ενότητες ότι, όταν ο Αριστοτέλης αναφέρεται σε ανθρώπους (στους οποίους συμπεριλαμβάνει και τον εαυτό του), χρησιμοποιεί το α' πληθυντικό πρόσωπο. Συγκεκριμένα, στο κείμενο αυτό χρησιμοποιεί οχτώ ρήματα σε αυτό το πρόσωπο: «κομιζόμεθα», «ἀποδίδομεν», «ἐλάβομεν», «ἐχρησάμεθα», «ἔσχομεν», «λαμβάνομεν», «μανθάνομεν», «γινόμεθα». Όταν, πάλι, αναφέρεται

στους οικοδόμους ή τους κιθαριστές, χρησιμοποιεί το γ' πληθυντικό πρόσωπο. Η αλλαγή αυτή ίσως να οφείλεται στο ότι ο φιλόσοφος δεν είχε προσωπική επαφή με τις τέχνες και τους τεχνίτες. Ωστόσο, μας προβληματίζει ότι σε επόμενες ενότητες (πχ. 4η και 6η) εναλλάσσει τα πρόσωπα («γινόμεθα οί μὲν δίκαιοι οἱ δὲ ἄδικοι», «οἱ μὲν γὰρ σώφρονες καὶ πρᾶοι γίνονται») ή χρησιμοποιεί γ' πληθυντικό εκεί που θα περιμέναμε α' πληθυντικό («ἀγαθὸς ἄνθρωπος γίνεται», ενώ θα περιμέναμε «ἀγαθοὶ ἄνθρωποι γίνόμεθα»).

Από τα παραπάνω, λοιπόν, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η χρήση γ' προσώπου δεν αποτελεί συνειδητή επιλογή, αλλά χρησιμοποιείται μάλλον ασυναίσθητα και προσδίδεται μ' αυτόν τον τρόπο ποικιλία στο λόγο. Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι τα κείμενα του Αριστοτέλη προέρχονται από προσωπικές του σημειώσεις, που χρησιμοποιούσε στις παραδόσεις των μαθημάτων του. Είναι, λοιπόν, εύλογο σ' αυτές τις σημειώσεις να έχουν παρερρησεί και στοιχεία του προφορικού λόγου.

3. Ποια η λειτουργικότητα της λέξης «ἔτι» στην αρχή του κειμένου;

Απάντηση: Στην προηγούμενη ενότητα ο Αριστοτέλης απέδειξε ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως αλλά είναι αποτέλεσμα εθισμού. Σ' αυτή την ενότητα θα στηρίξει την ίδια θέση χρησιμοποιώντας ένα νέο επιχείρημα, που εισάγεται με τη λέξη «ἔτι». **Το «ἔτι» αποκτά εδώ μεταβατική και προσθετική σημασία.**

4. Τι προσπαθεί να αποδείξει ο Αριστοτέλης στην ενότητα αυτή; Να αναπτύξετε το επιχείρημά του.

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης στην ενότητα αυτή θα προσπαθήσει να αποδείξει με ένα νέο επιχείρημα ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως. Ξεκινάει το συλλογισμό του διερευνώντας πρώτα τι συμβαίνει σε όσα χαρακτηριστικά έχουμε μέσα μας εκ φύσεως. Αυτά έχουν **εκ των προτέρων** μέσα τους τη **δυνατότητα** να πραγματοποιούν αλλά η **πραγμάτωσή** τους έρχεται **ύστερα** χωρίς να χρειάζεται ο εθισμός, η επανάληψη μιας ενέργειας. Για να αποδείξει τα λεγόμενά του ο φιλόσοφος, χρησιμοποιεί το **παράδειγμα των αισθήσεων**: η όραση και η ακοή υπάρχουν ήδη αναπτυγμένες μέσα μας και περνάμε αμέσως στη χρησιμοποίησή τους. Δε χρειάζεται να ασκηθούμε πολλές φορές στο να βλέπουμε ή να ακούμε, για να αποκτήσουμε την ικανότητα της όρασης ή της ακοής.

Αντίθετα, στις ηθικές αρετές **προηγείται η ενέργεια**, δηλαδή η εξάσκηση, η επανάληψη μιας ενέργειας, και **ακολουθεί η κατάκτηση της ηθικής αρετής**. Οι **πρακτικές τέχνες** αποδεικνύουν την αλήθεια της θέσης αυτής: για να αποκτήσει δηλαδή κανείς την ικανότητα του οικοδόμου ή του κιθαριστή, πρέπει πρώτα να εξασκηθεί στο χτίσιμο ή στο παίξιμο της κιθάρας αντίστοιχα.

Αυτό, λοιπόν, που συμβαίνει στις πρακτικές τέχνες, συμβαίνει και στις ηθικές αρετές: **με την επανάληψη και τον εθισμό σε ηθικές πράξεις αποκτούμε τις ηθικές αρετές**. Το συμπέρασμα εισάγεται με το «οὕτω δὴ» και με **παραδείγματα ηθικῶν αρετῶν**: της δικαιοσύνης, της σωφροσύνης και της ανδρείας.

Ο συλλογισμός μπορεί να αποδοθεί συνοπτικά ως εξής:

1η προκειμένη: σε όσα υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως προηγείται η ύπαρξη και η δυνατότητα μιας ενέργειας και ακολουθεί η ενέργεια, η πραγμάτωση της δυνατότητας (**δύναμις - > ενέργεια**)

2η προκειμένη: στις ηθικές αρετές προηγείται η ενέργεια, ο εθισμός και η επανάληψη μιας πράξης και ακολουθεί η κατάκτησή τους (**ἐνέργεια -> δύναμις**).

Συμπέρασμα: οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αφού δεν ακολουθούν την πορεία όσων υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως.

5. Να εντοπίσετε τα χρονικά επιρρήματα που υπάρχουν στο κείμενο και να δείξετε τη λειτουργικότητά τους σε σχέση με την επιχειρηματολογία.

Απάντηση: Προκειμένου ο Αριστοτέλης να αποδώσει τη χρονική προτεραιότητα των δυνάμεων έναντι των ενεργειών (**δύναμις -> ἐνέργεια**) σε όσα χαρακτηριστικά υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, συνδέει τις δυνάμεις με το «πρότερον» και με απαρέμφατα ή μετοχές αορίστου που δηλώνουν το προτερόχρονο («ἰδεῖν», «ἀκοῦσαι», «χρησάμενοι»). Αντίθετα, για να αποδώσει την αντίθετη πορεία που ακολουθείται στις ηθικές αρετές (**ἐνέργεια -> δύναμις**), συνδέει τη μετοχή «ἐνεργήσαντες» με το «πρότερον», για να δηλώσει το προτερόχρονο, ή τις μετοχές ενεστώτα «ποιοῦντες» και «πράττοντες», για να δηλώσει το σύγχρονο.

Έτσι, αν προσπαθήσουμε να συσχετίσουμε τα παραπάνω με τα παραδείγματα που δίνονται στο κείμενο (αισθήσεις – τέχνες – αρετές) και με τα δύο ζεύγη των αριστοτελικῶν ὀρων «πρότερον - ὕστερον» και «δυνάμει -

ένεργεία», προκύπτει το εξής διάγραμμα:

φύσει (αισθήσεις)

πρότερον δυνάμει -> **ὑστερον** ένεργεία

έξ έθους (τέχνες)

πρότερον ένεργεία -> **ὑστερον** δυνάμει

έξ έθους (αρετές)

πρότερον ένεργεία -> **ὑστερον** δυνάμει

Χαρακτηριστική είναι η χρήση του επιρρήματος «πολλάκις». Παρόλο που αναφέρεται σε όσα χαρακτηριστικά έχουμε εκ φύσεως, η χρήση του υποδηλώνει ότι για την κατάκτηση των ηθικών αρετών είναι απαραίτητη η άσκηση και η επανάληψη.

6. Να εξηγήσετε το περιεχόμενο των όρων «δύναμις» και «ένεργεια» και να αναφέρετε τα είδη των δυνάμεων που διακρίνει ο Αριστοτέλης.

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης πίστευε ότι κάθε ον αποτελείται από δύο αχώριστα στοιχεία: την **ύλη** και τη **μορφή**. Η ύλη περιέχει μέσα της τη μορφή αρχικά **«δυνάμει»** και, αν υπάρξουν οι κατάλληλες προϋποθέσεις, θα την αποκτήσει και **«ένεργεία»**. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του μάρμαρου, που «δυνάμει» είναι άγαλμα. Αν, όμως, το σμιλέψει ο γλύπτης, θα γίνει άγαλμα «ένεργεία».

Έτσι, λοιπόν, καταλαβαίνουμε ότι ο φιλόσοφος ορίζει τη «δύναμιν» και την «ένεργειαν», τις δύο θεμελιώδεις έννοιες της φιλοσοφίας του, ως εξής:

«Δύναμις» είναι η δυνατότητα που έχει ένα πράγμα ή ένα ον να γίνει ή να κάνει κάτι, ενώ **«ένεργεια»** είναι η πραγμάτωση αυτής της δυνατότητας. Για εκείνον, η «ένεργεια» έχει μεγαλύτερη σημασία από τη «δύναμιν», αφού η πρώτη εξαρτάται από την προσπάθεια που καταβάλλει κάθε άνθρωπος, ενώ η δεύτερη υπάρχει ανεξάρτητα από τον άνθρωπο. Στο κείμενο συνδέει «τάς δυνάμεις» με το «πρότερον» και «τάς ένεργείας» με το «ὑστερον» εννοώντας ότι οι «δυνάμεις» έχουν χρονική προτεραιότητα - και όχι λογική και οντολογική - έναντι των «ένεργειών».

Στο έργο «Μετά τὰ Φυσικά» ο Αριστοτέλης διακρίνει τρία είδη δυνάμεων:

α) αυτές που υπάρχουν στον άνθρωπο από τη γέννησή του (πχ. οι αισθήσεις) και συνδέονται με το άλογο μέρος της ψυχής,

β) αυτές που τις αποκτά ο άνθρωπος με την άσκηση, τον εθισμό (πχ. οι πρακτικές τέχνες, το παίξιμο ενός μουσικού οργάνου) και συνδέονται με το άλογο και το λογικό μέρος της ψυχής και

γ) τις δυνάμεις που τις αποκτά ο άνθρωπος με τη μάθηση (πχ. οι επιστημονικές γνώσεις) και συνδέονται και αυτές με το λογικό μέρος της ψυχής.

7. Ποια βασικά εκφραστικά μέσα χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης προκειμένου να ενισχύσει το επιχειρήμά του; Να δώσετε συγκεκριμένα χωρία από το κείμενο.

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί τα παρακάτω εκφραστικά μέσα, προκειμένου να ενισχύσει το επιχειρήμά του:

α) **Αντιθέσεις**

- «όσα **μὲν** φύσει ... ≠ τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν»
- «τὰς δυνάμεις τούτων **πρότερον** κομιζόμεθα ≠ **ὑστερον** δὲ τὰς ένεργείας αποδίδομεν»
- «οὐ γὰρ ἐκ τοῦ πολλάκις ἰδεῖν ... **ἀλλ'** ἀνάπαλιν ἔχοντες ἐχρησάμεθα»

β) **Αναλογίες**

- «τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ένεργήσαντες πρότερον, **ὥσπερ** καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν»
- «ἂ γὰρ δεῖ μαθόντας ποιεῖν, ταῦτα ποιοῦντες μαθάνομεν ... **οὕτω δὲ** καὶ τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαια γινόμεθα ...»

γ) **Παραδείγματα**

Ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί δύο ζευγάρια παραδειγμάτων:

- ὄραση – ακοή
- οικοδόμοι – κιθαριστές

1. «οί γὰρ νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιούσιν ἀγαθοὺς»: ὅπως σε κάθε λέξη υπάρχει μια συλλαβή που τονίζεται περισσότερο από τις άλλες (= που προφέρεται δυνατότερα από τις άλλες), έτσι και σε κάθε φράση ο "τόνος" (= το μεγαλύτερο βάρος) πέφτει σε κάποια συγκεκριμένη λέξη (αυτή δηλαδή η λέξη έχει το μεγαλύτερο "βάρος" για τη διαμόρφωση της συνολικής σημασίας της φράσης). Ποια είναι, κατά τη γνώμη σου, η λέξη αυτή στην παραπάνω φράση; (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 161)

Απάντηση: Η λέξη που φέρει όλο το βάρος της φράσης «οί γὰρ νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιούσιν ἀγαθοὺς» είναι η μετοχή «ἐθίζοντες». Ο Αριστοτέλης φέρνει άλλο ένα επιχειρήμα για να καταδείξει τη σχέση μεταξύ ηθικής αρετής και ηθικής πράξης και να αποδείξει ότι για να υπάρξει ηθική αρετή πρέπει να προηγηθεί η επανάληψη, ο εθισμός. Με τον εθισμό, λοιπόν, και όχι με άλλο τρόπο θα προσπαθήσουν να κάνουν οι νομοθέτες τους πολίτες καλούς. Και ο εθισμός έχει την έννοια της διαπαιδαγώγησης των πολιτών. Κατά τον φιλόσοφο, με την κατάλληλη αγωγή μέσω της νομοθεσίας θα ασκηθούν οι πολίτες στην επανάληψη ηθικών πράξεων, ώστε να επιτύχουν την αρμονική και δίκαιη συμβίωση, την ευδαιμονία της πόλης.

2. «ὄσοι δὲ μὴ εὔ αὐτὸ ποιούσιν»: ὅπως ξέρεις από τη γραμματική σου, η αντωνυμία αὐτός – αὐτή – αὐτό είναι επαναληπτική (= αναφέρεται σε κάτι για το οποίο έγινε λόγος προηγουμένως). Σε τι λοιπόν συγκεκριμένο αναφέρεται η λέξη αὐτό της παραπάνω φράσης; (Προσπάθησε να το πεις σε αρχαίο ελληνικό λόγο!) (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 161)

Απάντηση: Η αντωνυμία αὐτό αναφέρεται στη μετοχή «ἐθίζοντες» και μπορεί να αποδοθεί στον αρχαίο λόγο ως «τὸ ἐθίζειν».

3. «καὶ διαφέρει τούτῳ πολιτεία πολιτείας»: πρόσεξε ότι υπάρχει κόμμα π ρ ι ν από το συμπλεκτικό σύνδεσμο καί. Κουβεντιάστε μέσα στην τάξη για τις περιπτώσεις που χρειάζεται κόμμα π ρ ι ν από τον σύνδεσμο αὐτόν και δοκιμάστε, ύστερα από αυτό, να μεταφράσετε με τον πιο σωστό πια τρόπο την παραπάνω φράση. (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 161)

Απάντηση : Στη φράση «καὶ διαφέρει τούτῳ πολιτεία πολιτείας» υπάρχει κόμμα πριν από το συμπλεκτικό σύνδεσμο καί για τρεις λόγους:

- ο καί δεν έχει συνδετική αλλά συμπερασματική σημασία. Γι' αυτό πρέπει να μεταφραστεί με το «επομένως».
- τα υποκείμενα των ρημάτων «ἀμαρτάνουσιν» και «διαφέρει» είναι διαφορετικά.
- πριν από τον καί υπάρχει ένα ζεύγος κύριων προτάσεων που συνδέονται αντιθετικά («τὸ μὲν ... ἐστίν, ὄσοι δὲ ... ἀμαρτάνουσιν»). Το κόμμα κλείνει αυτό το ζεύγος και δεν αποφεύγεται ενδεχόμενη σύγχυση του αναγνώστη.

4. Ποια αποδεικτικά επιχειρήματα πρόσθεσε στην ενότητα αυτή ο Αριστοτέλης για να υποστηρίξει τη βασική του σκέψη ότι «οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται»; (ερώτ. σχ. εγχ. σ. 161)

Απάντηση: Για να αποδείξει ο Αριστοτέλης τη θέση του ότι «οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται» προσκομίζει τα εξής αποδεικτικά επιχειρήματα:

- για να φτάσουμε στην κατάκτηση των ηθικών αρετῶν πρέπει να προηγηθεί ο εθισμός σε ηθικές πράξεις
- αν οι ηθικές αρετές ήταν ἐμφυτες, οι ἐνέργειες των νομοθετῶν να κάνουν τους πολίτες καλούς μέσω του εθισμού θα ήταν μάταιες
- αν οι ηθικές αρετές υπήρχαν μέσα μας εκ φύσεως, ὅλοι θα γεννιόμασταν καλοί ἢ κακοί και δε θα χρειαζόταν η συμβολή του δασκάλου.

5. Ποιο επιχειρήμα αντλεί ο Αριστοτέλης από το χώρο της πόλης για να αποδείξει ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως;

Απάντηση: Το επιχείρημα που φέρνει ο Αριστοτέλης ως μαρτυρία («μαρτυρεῖ δὲ») για να αποδείξει ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως εισάγεται με τον **προσθετικό «καί» («καί τὸ γινόμενον»)** και αφορά το έργο των νομοθετών. Βασικός στόχος και επιδίωξή τους είναι να κάνουν τους πολίτες να αποκτήσουν την ηθική αρετή μέσω του εθισμού σε ανάλογες πράξεις και συμπεριφορές («οἱ γὰρ νομοθεταὶ τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθοὺς, ...»). Στο επιχείρημα αυτό εντοπίζεται και η γενικότερη αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων ότι το άτομο δε λειτουργεί για χάρη του εαυτού του αλλά για χάρη του κοινού καλού. Έτσι και οι νομοθέτες λειτουργούν με βάση το γνώμονα αυτό. Στην ουσία το επιχείρημα αυτό έχει ως εξής: **αν οι ηθικές αρετές ήταν έμφυτες, όλες οι ενέργειες των νομοθετών να κάνουν τους πολίτες καλούς θα ήταν μάταιες**, αφού όλοι θα γεννιόντουσαν με ή χωρίς αυτές και οποιαδήποτε προσπάθεια δε θα μπορούσε να μεταβάλλει αυτά τα χαρακτηριστικά. Έτσι αποδεικνύεται αφενός ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως και αφετέρου ότι αυτές δεν αποκτώνται αλλιώς παρά μόνο με τη διαρκή άσκηση και την επανάληψη ηθικών πράξεων.

Ωστόσο, ο Αριστοτέλης επισημαίνει ότι κάποιοι νομοθέτες πετυχαίνουν το στόχο τους, ενώ κάποιοι άλλοι αποτυγχάνουν να ασκήσουν σωστά τους πολίτες. Γι' αυτό, άλλωστε, και τα πολιτεύματα διακρίνονται σε καλά και λιγότερο καλά.

6. Γιατί ο Αριστοτέλης επιλέγει να αντλήσει το νέο του επιχείρημα από το χώρο της πόλης;

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης παραθέτει ένα επιπλέον επιχείρημα για το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε στην προηγούμενη ενότητα, ότι δηλαδή οι δίκαιοι γίνονται δίκαιοι πράττοντας μόνο δίκαιες πράξεις. Όμοια και οι σώφρονες και οι ανδρείοι. Με άλλα λόγια γίνεται κανείς ηθικός μόνο όταν πράττει ηθικά.

Το επιχείρημα το αντλεί από το **χώρο της πόλης, καθώς για το φιλόσοφο υπάρχει στενή σχέση μεταξύ ηθικής και πολιτικής**. Άλλωστε, μόνο αν ένας άνθρωπος διέπεται από ηθικές αρετές μπορεί να λειτουργήσει σωστά μέσα στην πόλη και ως πολίτης και ως πολιτικός.

7. Ποιο είναι το κριτήριο διάκρισης των πολιτευμάτων σε καλά και λιγότερο καλά, κατά τον Αριστοτέλη;

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης διακρίνει τα πολιτεύματα σε καλά και λιγότερο καλά και όχι σε καλά και κακά. Παρατηρείται, λοιπόν, ότι η λέξη «φαύλης» (που κανονικά «φαῦλος» σημαίνει κακός, ευτελής, ασήμαντος) χρησιμοποιείται εδώ με διαφορετική σημασία, έτσι ώστε να ανταποκρίνεται στις αντιλήψεις του φιλοσόφου. Η αναφορά αυτή στη διάκριση των πολιτευμάτων φαίνεται, με την πρώτη ματιά, να μη σχετίζεται με το θέμα του κειμένου και να αποτελεί μια παρέκβαση. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν ισχύει, καθώς στόχος του φιλοσόφου είναι να συνδέσει την αξία των πολιτευμάτων με την αρετή των πολιτών.

Συγκεκριμένα, ο Αριστοτέλης δεν πιστεύει ότι υπάρχουν κακά πολιτεύματα, αφού πρωταρχικός στόχος όλων των νομοθετών, και άρα και των πολιτευμάτων μέσα στα οποία δρουν, είναι να κάνουν τους πολίτες ενάρετους ασκώντας τους στην ηθική αρετή, προκειμένου να φτάσουν στον ύψιστο στόχο, την ευδαιμονία. Το κριτήριο διάκρισης των πολιτευμάτων σε καλά και λιγότερο καλά αφορά το βαθμό επιτυχίας του έργου των νομοθετών: **όσο δηλαδή πιο κοντά στο στόχο τους φτάνουν, να οδηγήσουν τους πολίτες στην ηθική αρετή, και άρα στην ευδαιμονία, τόσο πιο καλό θεωρείται και το πολίτευμα**. Κύριο έργο των νομοθετών είναι να κάνουν, με τους νόμους, τους πολίτες ηθικούς, ενάρετους, να τους σταθεροποιήσουν στο δρόμο της αρετής για να είναι και η πολιτεία αγαθή.

8. Ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί και στην ενότητα αυτή επιχειρήματα – παραδείγματα από την τέχνη, για να ενισχύσει τη βασική του θέση. Να τα αποδώσετε με δικά σας λόγια, επισημαίνοντας τη διαφορά τους από παρόμοια επιχειρήματα της προηγούμενης ενότητας.

Απάντηση: Στην προηγούμενη ενότητα ο Αριστοτέλης χρησιμοποιώντας τα παραδείγματα των οικοδόμων και των κιθαριστών είχε υποστηρίξει ότι οι ηθικές αρετές κατακτώνται με τον εθισμό. Σ' αυτή την ενότητα χρησιμοποιώντας τα ίδια παραδείγματα προσθέτει ένα **νέο στοιχείο – επιχείρημα: τη σημασία της καλής («εὖ») και της κακής («κακῶς») άσκησης στην απόκτηση ή την απομάκρυνση από την ηθική αρετή**. Δεν αρκεί, λοιπόν, απλώς να εξασκούμαστε σε μια οποιαδήποτε πράξη, αλλά να εξασκούμαστε σε καλές και σωστές πράξεις. Αυτό το βλέπουμε και στις τέχνες αλλά και στις ηθικές αρετές. Θα γίνουμε καλοί οικοδόμοι, όχι αν οικοδομούμε συνεχώς, αλλά μόνο αν εξασκηθούμε στο σωστό χτίσιμο και καλοί κιθαριστές, όχι αν παίζουμε συνεχώς κιθάρα, αλλά μόνο αν εξασκηθούμε στο σωστό παίξιμο της κιθάρας. Θα γίνουμε λοιπόν ηθικά ενάρετοι, μόνο αν εξασκηθούμε σε ηθικά ενάρετες πράξεις σύμφωνα με τους κανόνες της τέλει αρετής.

9. Η άποψη που εκφράζεται στη φράση «εἰ γὰρ μὴ οὕτως εἶχε, οὐδὲν ἂν ἔδει τοῦ διδάξοντος» συμφωνεῖ με ὅσα υποστήριξε ὁ Ἀριστοτέλης στὴν 1η ἐνότητα σχετικὰ με τὸ ρόλο τῆς διδασκαλίας στὴ γένεση καὶ ἀνάπτυξη τῶν διανοητικῶν καὶ ἠθικῶν ἀρετῶν;

Ἀπάντηση: Στὴν 1η ἐνότητα ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε ἀναφέρει ὅτι οἱ διανοητικὲς ἀρετὲς οφείλουν τὴ γένεση καὶ τὴν αὐξησὴ τους **κατὰ κύριο λόγο** στὴ διδασκαλία, ἐνῶ οἱ ἠθικὲς ἀρετὲς αποκτιοῦνται μέσω του ἐθισμού. Στὴν 3η ἐνότητα μιλά πάλι γιὰ τὶς ἠθικὲς ἀρετὲς καὶ τονίζει ὅτι ἡ διδασκαλία παίζει σημαντικὸ ρόλο στὴν ἀσκηση γιὰ τὴν ἀπόκτηση τῶν ἀρετῶν. Ἄρα, ἡ ἀντίφαση ποὺ φαινομενικὰ ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα δὲν ἰσχύει, ἀφοῦ ἡ φράση «τὸ πλεῖον» ποὺ ἀναφέρεται στὴ διανοητικὴ ἀρετὴ, δὲν ἀποκλείει τὴ διδασκαλία ὡς μέσο γιὰ τὴν κατάκτηση καὶ τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν. Ὑποστηρίζει ὅτι στὴν περίπτωση τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν ὁ δάσκαλος δὲν θὰ δώσει θεωρητικὲς γνώσεις στὸν ἀσκούμενο σὲ αὐτὴ, ὅπως συμβαίνει στὶς διανοητικὲς ἀρετὲς, ἀλλὰ θὰ τὸν διδάξει τοὺς κανόνες τῆς ἀρετῆς, τοὺς τρόπους ἐφαρμογῆς αὐτῶν καὶ θὰ ἐκπαιδεύσει στὴν ὀρθὴ ἀσκηση. Ὁ δάσκαλος εἶναι αὐτὸς ποὺ θὰ παρακολουθεῖ καὶ θὰ καθοδηγεῖ τοὺς ἀνθρώπους στὸ σωστὸ ἐθισμό.

Ενότητα 4

1. «ἐν αὐτοῖς»: Τίνος γένους λές πῶς εἶναι ἐδῶ ἡ ἐπαναληπτικὴ ἀντωνυμία; Με ἄλλῃ διατύπωση: Σε τι ἀπὸ τὰ προηγούμενα ἀναφέρεται ἡ ἐπαναληπτικὴ ἀντωνυμία αὐτῆς τῆς φράσης; (ἐρώτηση ἀπὸ τὸ σχολικὸ ἐγχειρίδιο στὴ σελίδα 163)

Ἀπάντηση: Ὁ Ἀριστοτέλης με τὸ «ἐν αὐτοῖς», τὸ ὁποῖο εἶναι ουδετέρου γένους, ἀναφέρεται στοὺς τομεῖς συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων καὶ ὄχι στοὺς ἴδιους τοὺς ἀνθρώπους. Συγκεκριμένα ἀναφέρεται στὸ «ἐν τοῖς συναλλάγμασι», στὸ «ἐν τοῖς δεινοῖς», στὸ «περὶ τὰς ἐπιθυμίας» καὶ στὸ «περὶ τὰς ὀργάς».

2. «ἔξεις»: Κουβεντιάστε μέσα στὴν τάξη γιὰ τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο σχηματίστηκε αὐτὴ ἡ λέξη. Ὄταν ἀπὸ τὴ συζήτησή σας προκύψει ἡ σημασία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς αὐτῆς λέξης, προχωρήστε πια τότε στὴ σύγκριση τῆς σημασίας τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λέξης με τὴ σημασία τῆς νεοελληνικῆς λέξης ἔξη. Κρίνετε ὕστερα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὴ σημασία με τὴν ὁποία σας ὑποδείχθηκε παραπάνω νὰ καταλάβετε τὴν ἐκφραση: αἱ ἔξεις γίνονται. (ἐρώτηση ἀπὸ τὸ σχολικὸ ἐγχειρίδιο στὴ σελίδα 163)

Ἀπάντηση: Στὴν ἐνότητα αὐτὴ ἐμφανίζεται μιὰ νέα ἐννοια, ἡ ἐννοια τῆς λέξης «ἔξης». Ἡ λέξη αὐτὴ ἐτυμολογικὰ ἐρμηνεύεται ὡς ἐξῆς: παράγεται ἀπὸ τὸ θέμα του μέλλοντα του ρήματος «ἔχω» καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ σεχ- < ἠεχ- < ἔχ + τὴν παραγωγικὴν κατάληξη -σις, ἡ ὁποία δηλώνει ἐνέργεια.

Ἀρχικὴ σημασία τῆς λέξης εἶναι τὸ νὰ κατέχει κανεὶς συνέχεια κάτι ποὺ ἔχει ἀποκτήσει.

Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ λέξη ἀπέκτησε ἠθικὸ περιεχόμενο: εἶναι τὰ μόνιμα στοιχεῖα τοῦ χαρακτήρα μας, ποὺ ἀποκτιοῦνται με τὴν ἐπίμονη ἀσκηση καὶ ἐπανάληψη κάποιων ἐνεργειῶν. Οἱ «ἔξεις» εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ «γινόμενα ἐν τῇ ψυχῇ». Τὰ ἄλλα δύο εἶναι τὰ πάθη καὶ οἱ δυνάμεις. Πάθη (πχ. ἐπιθυμία, ὀργή, φόβος, χαρὰ, φιλία, μίσος) εἶναι ὅσα ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν εὐχαρίστηση ἢ τὴ δυσἀρέσκεια. Οἱ δυνάμεις εἶναι οἱ δυνατότητες συμμετοχῆς στὰ πάθη, οἱ ὁποῖες δὲν ἀρκοῦν ἀπὸ μόνες τοὺς γιὰ νὰ χαρακτηριστεῖ κάποιος καλὸς ἢ κακός. Τὰ μόνιμα αὐτὰ στοιχεῖα ἀποκτιοῦνται με τὴν ἐπανάληψη μιᾶς πράξης, ποὺ συνιστᾷ τὴν ἔξη.

Σήμερα ἡ λέξη ἔχει ἀποκτήσει ψυχολογικὸ περιεχόμενο καὶ εἶναι ἡ συνήθεια ὡς ἀποτέλεσμα ἐπανάληψης, μάθησης ἢ συνεχοῦς ἐπίδρασης τοῦ ἴδιου παράγοντα.

3. «οὐ μικρὸν οὖν διαφέρει»: γιατί ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιμένει στὸ εὐθύς ἐκ νέων; Συμφωνεῖτε με τὴ θέση αὐτῆ τοῦ φιλοσόφου, ἰδίως με τὴ βαρύτητα ποὺ προσδίδει στὴ θέση τοῦ αὐτῆ ἡ προσθήκη τῆς φράσης: μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν; (ἐρώτηση ἀπὸ τὸ σχολικὸ ἐγχειρίδιο στὴ σελίδα 163)

Ἀπάντηση: Ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ὅτι ὁ ἐθισμὸς καὶ ἡ ἀπόκτηση μόνιμων στοιχείων τοῦ χαρακτήρα μας ἔχει πολὺ μεγάλη παιδαγωγικὴ ἀξία. Γι' αὐτὸ καὶ εἰσάγει στὴν ἐνότητα αὐτὸ τὸ παιδαγωγικὸ τοῦ σχολίου. Θεωρεῖ, λοιπόν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ συνηθίζει ἀπὸ μικρὸς σὲ ἠθικὲς ἐνεργεῖες, γιὰ νὰ φτάσει στὴν κατάκτηση τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν. Μάλιστα, αὐτὴ ἡ διαδικασία πρέπει νὰ ξεκινήσει ἀπὸ πολὺ μικρὴ ἡλικία, γιατί τότε συντελεῖται ἡ διαμόρφωση τῆς ἠθικῆς τοῦ συνειδητοῦ. Τὸ φυσικὸ, οἰκογενειακὸ καὶ κοινωνικὸ περιβάλλον τοῦ παιδιοῦ παίζει καθαρτικὸ ρόλο στὴ σωματικὴ, συναισθηματικὴ, ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ ἀνάπτυξή του. Ἐπιπλέον, ἐπειδὴ ἡ διαδικασία αὐτὴ απαιτεῖ πολὺ χρόνο, κρίνεται σωστὸ νὰ ξεκινήσει ὅσο γίνεται πιο γρήγορα. Οἱ παιδαγωγικὲς αὐτὲς

αντιλήψεις του Αριστοτέλη συμφωνούν με τις σύγχρονες και φαίνεται ότι έπαιξαν και παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της σύγχρονης αντίληψης για την αγωγή.

4. Ποιος ο ρόλος των «οὔτω δὴ καὶ» στην αρχή της παραγράφου;

Απάντηση: Ο ρόλος των λέξεων «οὔτω δὴ καὶ» είναι εισαγωγικός στο νέο επιχείρημα του Αριστοτέλη. Συγκεκριμένα το τροπικό επίρρημα «οὔτω», είναι ομοιωματικό προς τα προηγούμενα και δηλώνει αναλογική θεώρηση του θέματος που ακολουθεί. Ο φιλόσοφος χρησιμοποιεί δηλαδή σ' αυτή την ενότητα **αναλογικό συλλογισμό**: όπως για την εκμάθηση των τεχνών είναι απαραίτητος ο εθισμός σε κατάλληλες ενέργειες, έτσι και για την κατάκτηση των ηθικών αρετών έχει σημασία η επανάληψη ίδιων πράξεων («ὁμοίων ἐνεργειῶν»). Με τον συμπερασματικό σύνδεσμο «**δὴ**» **ανακεφαλαιώνονται** τα προηγούμενα, ενώ ο μεταβατικός σύνδεσμος «**καὶ**» **εισάγει το νέο επιχείρημα**.

5. «Καὶ ἐνὶ δὴ λόγῳ ἐκ τῶν ὁμοίων ἐνεργειῶν αἱ ἕξεις γίνονται»: ποια η θέση της πρότασης μέσα στην ενότητα και πώς καταλήγει σ' αυτή ο Αριστοτέλης;

Απάντηση: Η φράση «Καὶ ἐνὶ δὴ λόγῳ ἐκ τῶν ὁμοίων ἐνεργειῶν αἱ ἕξεις γίνονται» αποτελεί την αποδεικτέα θέση, ότι δηλαδή τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας, είτε αυτά είναι καλά είτε κακά, διαμορφώνονται βάσει επαναλαμβανόμενων ενεργειών. Γι' αυτό και πρέπει οι ενέργειές μας να έχουν συγκεκριμένη ποιότητα. Επομένως, καταλαβαίνουμε ότι η στάση, η συμπεριφορά μας, οι πράξεις μας και γενικότερα οι επιλογές μας καθορίζουν αν θα αποκτήσουμε ή όχι τις ηθικές αρετές. Σ' αυτό το συμπέρασμα κατέληξε ο Αριστοτέλης με την αναλογική μέθοδο και με μια σειρά παραδειγμάτων από διάφορους τομείς συμπεριφοράς του ανθρώπου. Ειδικότερα, παρατηρούμε ότι ο φιλόσοφος διακρίνει **δύο αντίθετους τρόπους συμπεριφοράς: ο ένας οδηγεί στην κατάκτηση των ηθικών αρετών, ενώ ο άλλος όχι**. Τα παραδείγματα αυτά έχουν ως εξής:

α) Στη συναναστροφή μας με τους άλλους ανθρώπους («τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι τοῖς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους»), αν ακολουθήσουμε τον ένα τρόπο συμπεριφοράς, γινόμαστε δίκαιοι, ενώ αν ακολουθήσουμε τον άλλον, γινόμαστε άδικοι («οἱ μὲν δίκαιοι οἱ δὲ ἄδικοι»),

β) Σε όσα προξενούν φόβο («τὰ ἐν τοῖς δεινοῖς»), άλλοι συνηθίζοντας να δείχνουν θάρρος γίνονται ανδρείοι, ενώ άλλοι συνηθίζοντας να φοβούνται γίνονται δειλοί («ἐθιζόμενοι φοβεῖσθαι ἢ θαρρεῖν οἱ μὲν ἀνδρείοι οἱ δὲ δειλοί»),

γ) Σχετικά με τις επιθυμίες («τὰ περὶ τὰς ἐπιθυμίας»), άλλοι ακολουθώντας τον έναν τρόπο συμπεριφοράς τις αντιμετωπίζουν με σύνεση και εγκράτεια, ενώ άλλοι ακολουθώντας τον άλλο τρόπο συμπεριφοράς ξεφεύγουν από τα όρια του μέτρου και γίνονται ακόλαστοι («οἱ μὲν γὰρ σώφρονες οἱ δὲ ἀκόλαστοι»),

δ) Σχετικά με όσα προξενούν οργή («τὰ περὶ τὰς ὀργάς»), άλλοι ακολουθώντας τον έναν τρόπο συμπεριφοράς τα αντιμετωπίζουν με πραότητα, ενώ άλλοι ακολουθώντας την αντίθετη συμπεριφορά γίνονται οργίλοι και ξεσπούν («οἱ μὲν πρᾶοι οἱ δὲ ὀργίλοι»).

6. Ποιόν περιορισμό θέτει στο κείμενο ο φιλόσοφος σχετικά με τις ἕξεις;

Απάντηση: Θέτει τον περιορισμό της ποιότητας στις ενέργειές μας: «Διὸ δεῖ τὰς ἐνεργείας ποιάς ἀποδιδόναι».

Και σ' αυτό το σημείο καθοριστικός είναι βέβαια ο ρόλος της επανάληψης, που πρέπει όμως να γίνεται με ποιότητα, ώστε να προσδίδει την ανάλογη ποιότητα και στα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας. Ο φιλόσοφος επανέρχεται στην άποψή του ότι ενάρτετες πράξεις λέγονται όχι μόνον αυτές που μοιάζουν με τις πράξεις των ενάρτετων ανθρώπων, αλλά αυτές που γίνονται και με τον τρόπο που τις κάνουν οι ενάρτετοι άνθρωποι. (Για τους αναγκαίους όρους ώστε να χαρακτηριστεί μία πράξη ενάρτετη βλέπε Ενότητα 2η, Ενότητα 6η και Ενότητα 10η των «Ηθικών Νικομαχείων».)

7. Να σχολιάσετε την τελευταία περίοδο του κειμένου ως προς το περιεχόμενο και τη μορφή.

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι ο εθισμός και η απόκτηση μόνιμων στοιχείων του χαρακτήρα μας έχει πολύ μεγάλη παιδαγωγική αξία. Γι' αυτό και εισάγει στην ενότητα αυτό το παιδαγωγικό του σχόλιο. Θεωρεί λοιπόν, ότι ο άνθρωπος πρέπει να συνηθίζει από μικρός σε ηθικές ενέργειες, για να φτάσει στην κατάκτηση των ηθικών αρετών. Μάλιστα, αυτή η διαδικασία πρέπει να ξεκινήσει από πολύ μικρή ηλικία, γιατί τότε συντελείται η διαμόρφωση της ηθικής του συνείδησης. Το φυσικό, οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον του παιδιού παίζει καθοριστικό ρόλο στη σωματική, συναισθηματική, ψυχική και πνευματική ανάπτυξή του. Επιπλέον, επειδή η διαδικασία αυτή απαιτεί πολύ χρόνο, κρίνεται σωστό να ξεκινήσει όσο γίνεται πιο γρήγορα. Οι παιδαγωγικές αυτές

αντιλήψεις του Αριστοτέλη συμφωνούν με τις σύγχρονες και φαίνεται ότι έπαιξαν και παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της σύγχρονης αντίληψης για την αγωγή.

Παρόλο που ο λόγος του Αριστοτέλη είναι γενικά λιτός, στην τελευταία αυτή περίοδο του κειμένου («οὐ μικρὸν οὖν ... μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν») επιλέγει να συσσωρεύσει μια σειρά εκφραστικών μέσων, προκειμένου να καταδείξει την εξαιρετικά μεγάλη σημασία του εθισμού στην ηθική διαπαιδαγώγηση των παιδιών:

- **σχῆμα επιδιόρθωσης:** «οὐ μικρὸν οὖν ... μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν»
- **σχῆμα λιτότητας:** «οὐ μικρὸν»
- **σχῆμα ἄρσης - θέσης:** «οὐ μικρὸν ... ἀλλὰ πάμπλου»
- **υπερβολή:** «τὸ πᾶν»
- **ανιούσα κλιμάκωση:** «οὐ μικρὸν -> πάμπλου -> τὸ πᾶν»

8. Να εντοπίσετε τα εκφραστικά μέσα της ενότητας.

Απάντηση:

Αναλογίες

«οὕτω δὴ καὶ»

«ὁμοίως δὲ»

Αντιθέσεις: τονίζουν τους δύο αντίθετους τρόπους συμπεριφοράς

«φοβεῖσθαι ἢ θαρρεῖν»

«οἱ μὲν ἀνδρεῖοι οἱ δὲ δειλοὶ»

«οἱ μὲν σώφρονες ... οἱ δ' ἀκόλαστοι»

«οἱ μὲν πρᾶοι ... οἱ δ' ὀργίλοι»

«οἱ μὲν ἐκ τοῦ οὕτως ἴσθαι οἱ δὲ ἐκ τοῦ οὕτως ἴσθαι»

Χιαστό σχῆμα

«ἐπιζόμενοι φοβεῖσθαι ἢ θαρρεῖν οἱ μὲν ἀνδρεῖοι οἱ δὲ δειλοὶ»

Σχῆμα από κοινού

«γινόμεθα οἱ μὲν δίκαιοι ... οἱ δὲ δειλοὶ (γινόμεθα)»

«οἱ μὲν γὰρ σώφρονες καὶ πρᾶοι γίνονται, οἱ δ' ἀκόλαστοι καὶ ὀργίλοι (γίνονται)»

«οἱ μὲν ἐκ τοῦ οὕτως ἴσθαι ἐν αὐτοῖς ἀναστρέφονται, οἱ δὲ ἐκ τοῦ οὕτως ἴσθαι (ἀναστρέφονται)»

Σχῆμα υπερβατό

«ὁμοίως δὲ καὶ περὶ τὰς ἐπιθυμίας ἔχει»

Παρόλο που ο λόγος του Αριστοτέλη είναι γενικά λιτός, στην τελευταία περίοδο του κειμένου («οὐ μικρὸν οὖν ... μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν») επιλέγει να συσσωρεύσει μια σειρά εκφραστικών μέσων, προκειμένου να καταδείξει την εξαιρετικά μεγάλη σημασία του εθισμού στην ηθική διαπαιδαγώγηση των παιδιών:

- **σχῆμα επιδιόρθωσης:** «οὐ μικρὸν οὖν ... μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν»
- **σχῆμα λιτότητας:** «οὐ μικρὸν»
- **σχῆμα ἄρσης – θέσης:** «οὐ μικρὸν ... ἀλλὰ πάμπλου»
- **υπερβολή:** «τὸ πᾶν»
- **ανιούσα κλιμάκωση:** «οὐ μικρὸν -> πάμπλου -> τὸ πᾶν»

Ενότητα 5

1. «Σημεῖον δὲ δεῖ ποιεῖσθαι τῶν ἕξεων τὴν ἐπιγινόμενην ἡδονὴν ἢ λύπην τοῖς ἔργοις»: κουβεντιάστε μέσα στην τάξη για το κριτήριο που θέτει ο Αριστοτέλης προκειμένου να αποφανθεί κανείς αν έχουν πια οριστικά διαμορφωθεί οι «ἕξεις». Κάντε πιο συγκεκριμένη τη συζήτησή σας χρησιμοποιώντας τα παραδείγματα που χρησιμοποιεί και ο Αριστοτέλης. Στο τέλος δοκιμάστε να προσθέσετε και άλλα, δικά σας παραδείγματα.

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης διατυπώνει τη θέση ότι τα ευχάριστα ή δυσάρεστα συναισθήματα που συνοδεύουν τις πράξεις μας αποτελούν το κριτήριο ότι έχουν διαμορφωθεί μέσα μας τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας. Όταν λοιπόν κάνουμε ενάρετες πράξεις και εξαιτίας αυτών αισθανόμαστε ευχαρίστηση, αυτό σημαίνει ότι η αρετή αποτελεί μόνιμο χαρακτηριστικό μας. Γι αυτό η τέτοιου είδους ηδονή αποτελεί αγαθό για το οποίο δεν πρέπει να αδιαφορούμε. Αλλωστε αυτή είναι και η επιβράβευση για τις ηθικές πράξεις μας. Από την άλλη, η λύπη που αισθανόμαστε, όταν πράττουμε ενάρετα, αποδεικνύει ότι δεν έχουμε κάνει κτήμα μας την αρετή, δεν είμαστε ενάρετοι, αλλά ακόλαστοι. Για να αποδείξει τη θέση αυτή χρησιμοποιεί τα ακόλουθα παραδείγματα:

1ο παράδειγμα («ὁ μὲν γὰρ ἀπεχόμενος ... ἀκόλαστος»): αν κάποιος κρατιέται μακριά από τις σωματικές ηδονές και αυτό του προκαλεί ευχάριστα συναισθήματα, τότε έχει αποκτήσει ένα μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα του και είναι σώφρων, ενώ αν σε κάποιον η αποχή αυτή προκαλεί δυσάρεστα συναισθήματα, τότε έχει διαμορφώσει ένα άλλο μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα του και είναι ακόλαστος. Επομένως, δεν αρκεί να απέχει κανείς από τις σωματικές ηδονές για να χαρακτηρίζεται σώφρων. Τον χαρακτηρισμό αυτόν τον δικαιούται μόνο εάν η αποχή αυτή του προκαλεί ευχάριστα συναισθήματα.

Για να γίνει πιο κατανοητό το παράδειγμα, καλό είναι να διευκρινιστούν τα εξής:

- **«ἡδονή»:** είναι το ευχάριστο συναίσθημα η ηθική ικανοποίηση, η ανώτερη ηδονή που ολοκληρώνει τον άνθρωπο και δεν προκαλείται από σωματικό ερέθισμα. Για το ευχάριστο συναίσθημα που προκαλείται από σωματικό ερέθισμα, ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί τον όρο «σωματικαὶ ἡδοναί»,
- όταν ο Αριστοτέλης μιλά για αποχή από τις σωματικές ηδονές (**«ἀπεχόμενος τῶν σωματικῶν ἡδονῶν»**), δεν εννοεί την πλήρη αποχή από αυτές αλλά την ἔμμετρη απόλαυσή τους. Η πλήρης αποχή είναι, κατά το φιλόσοφο, κακία και αυτός που απέχει πλήρως από αυτές, αναίσθητος,
- **«λύπη»:** είναι το δυσάρεστο συναίσθημα,
- **«σώφρων»:** είναι αυτός που χρησιμοποιεί τη σκέψη του ώστε να ενεργεί σωστά, ο εγκρατής, αυτός που τηρεί το μέτρο. Η αποχή από τις σωματικές ηδονές του προκαλεί ευχάριστα συναισθήματα, γιατί μπορεί και επιβάλλεται πάνω σ' αυτές και αποδεικνύει στον εαυτό του την ισχυρή του θέληση,
- **«ἀκόλαστος»:** είναι αυτός που απέχει από τις σωματικές ηδονές, επιβάλλεται πάνω σ' αυτές, αλλά η αποχή αυτή του δημιουργεί δυσάρεστα συναισθήματα. Λυπάται, όταν δεν μπορεί να ικανοποιήσει τις επιθυμίες του για απόλαυση των σωματικῶν ἡδονῶν.

2ο παράδειγμα («καὶ ὁ μὲν ὑπομένων ... δειλός»): αν κάποιος υπομένει τους κινδύνους της μάχης ή τις αντιξοότητες της ζωής και αυτό του προκαλεί ευχάριστα ή τουλάχιστον όχι δυσάρεστα συναισθήματα, τότε έχει αποκτήσει ένα μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα του και είναι ανδρείος. Αν όμως υπομένει τους κινδύνους με δυσαρέσκεια, τότε έχει διαμορφώσει ένα άλλο μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα του και είναι δειλός.

Ας διευκρινίσουμε τώρα τους εξής όρους:

- **«ἀνδρείος»:** αισθάνεται ικανοποίηση, χαρά, όταν αντιμετωπίζει τα δεινά. Αυτό δε σημαίνει ότι δε νιώθει το συναίσθημα του φόβου, αλλά μπορεί και επιβάλλεται πάνω σ' αυτό και το ξεπερνά κι αυτό είναι στοιχείο της αρετής,
- **«δειλός»:** λυπάται, όταν βρίσκεται αντιμέτωπος με τις δυσκολίες, και νιώθει υπερβολικό φόβο στην αντιμετώπιση των κινδύνων. Ο φόβος του υπερβαίνει τα όρια του μέτρου και δεν μπορεί να τον ξεπεράσει. Αυτό είναι στοιχείο της κακίας.

Άλλα παραδείγματα που θα μπορούσαν να αναφερθούν είναι τα εξής:

- α) όταν κάποιος βιώνει ευχάριστα συναισθήματα κάνοντας μια δίκαιη πράξη, τότε είναι δίκαιος, ενώ, αν κάνοντας τη δίκαιη πράξη νιώθει δυσαρέσκεια, τότε είναι άδικος,
- β) όταν πάλι κάποιος βιώνει ευχάριστα συναισθήματα δείχνοντας εντιμότητα στις συναλλαγές του με τους ανθρώπους, τότε είναι έντιμος, ενώ, αν νιώθει δυσαρέσκεια, είναι ανέντιμος,
- γ) τέλος, αν κάποιος βιώνει ευχάριστα συναισθήματα βοηθώντας και προσφέροντας συμπαράσταση στους συνανθρώπους του, τότε είναι φιλόανθρωπος· αν, όμως, η προσφορά βοήθειας προς τους άλλους του προκαλεί συναισθήματα δυσαρέσκειας, τότε είναι ατομιστής.

Τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν προηγουμένως οδηγούν τον Αριστοτέλη στη διατύπωση του συμπεράσματός του, ότι η ηθική αρετή συνδέεται με τα ευχάριστα και τα δυσάρεστα συναισθήματα. Δεν αρκεί, λοιπόν, να κάνει κάποιος ηθικές πράξεις για να θεωρηθεί ότι έχει κατακτήσει τις ηθικές αρετές, αλλά και να βιώνει ευχάριστα συναισθήματα μέσα από αυτές. Αν οι πράξεις αυτές δεν προκαλούν χαρά αλλά είναι αποτέλεσμα επιβολής και καταναγκασμού και προκαλούν δυσάρεστα συναισθήματα, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ηθικά ενάρετος αυτός που τις πράττει. Ο Αριστοτέλης, λοιπόν, δεν αναφέρεται στο συνεχές εσωτερικό αγώνα που απαιτείται για την κατάκτηση των ηθικών αρετών, αλλά τονίζει ότι αυτές δημιουργούν ευχάριστα συναισθήματα στον ηθικό άνθρωπο. Η αρετή δηλαδή ρυθμίζει τα συναισθήματα της ηδονής και της λύπης στην ψυχή του ανθρώπου και θέτει μέτρο σε αυτά.

2. Θυμηθείτε ότι είχαμε παραπέμψει σ' αυτό το σημείο τη συζήτηση για την εναλλαγή πρώτου και τρίτου πληθυντικού προσώπου που είχαμε προσέξει στη δεύτερη ενότητα. Συζητήστε λοιπόν στην τάξη για το θέμα αυτό.

Απάντηση: Παρατηρούμε και σ' αυτή αλλά και σε άλλες ενότητες ότι, όταν ο Αριστοτέλης αναφέρεται σε ανθρώπους (στους οποίους συμπεριλαμβάνει και τον εαυτό του), χρησιμοποιεί το α' πληθυντικό πρόσωπο. Συγκεκριμένα, στη 2η ενότητα χρησιμοποιεί οχτώ ρήματα σε αυτό το πρόσωπο: «κομιζόμεθα», «ἀποδίδομεν», «ἐλάβομεν», «ἐχρησάμεθα», «ἔσχομεν», «λαμβάνομεν», «μανθάνομεν», «γινόμεθα». Στην ενότητα, πάλι, που

βρισκόμαστε, χρησιμοποιεί σε α' πληθυντικό πρόσωπο τους τύπους «πράττομεν» και «ἀπεχόμεθα», ενώ και σε πολλά απαρέμφατα το εννοούμενο υποκείμενο είναι στο ίδιο πρόσωπο (πχ. «ἤχθαι», «χαίρειν», «λυπεῖσθαι»).

Από την άλλη, όταν αναφέρεται στους οικοδόμους ή τους κιθαριστές, χρησιμοποιεί το γ' πληθυντικό πρόσωπο (π.χ. 2η ενότητα: «οἷον οἰκοδομοῦντες οἰκοδόμοι γίνονται καὶ κιθαρίζοντες κιθαρισταὶ (γίνονται)»). Η αλλαγή αυτή ίσως να οφείλεται στο ότι ο φιλόσοφος δεν είχε προσωπική επαφή με τις τέχνες και τους τεχνίτες.

Ωστόσο, μας προβληματίζει ότι στην 4η και 6η ενότητα εναλλάσσει τα πρόσωπα («γινόμεθα οἱ μὲν δίκαιοι οἱ δὲ ἄδικοι», «οἱ μὲν γὰρ σώφρονες καὶ πρᾶοι γίνονται») ή χρησιμοποιεί γ' πληθυντικό εκεί που θα περιμέναμε α' πληθυντικό («ἀγαθὸς ἄνθρωπος γίνεται», ενώ θα περιμέναμε «ἀγαθοὶ ἄνθρωποι γινόμεθα»).

Από τα παραπάνω, λοιπόν, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η χρήση γ' προσώπου δεν αποτελεί συνειδητή επιλογή, αλλά χρησιμοποιείται μάλλον ασυναίσθητα και προσδίδεται μ' αυτόν τον τρόπο ποικιλία στο λόγο. Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι τα κείμενα του Αριστοτέλη προέρχονται από προσωπικές του σημειώσεις, που χρησιμοποιούσε στις παραδόσεις των μαθημάτων του. Είναι, λοιπόν, εύλογο σ' αυτές τις σημειώσεις να έχουν παρεισφρήσει και στοιχεία του προφορικού λόγου.

3. Δύο φορές πιο πάνω η λέξη ἔξεις γράφτηκε μέσα σε εισαγωγικά. Γιατί;

Απάντηση: Με τη λέξη «ἔξεις» ο Αριστοτέλης δηλώνει τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα, τους σταθερούς τρόπους συμπεριφοράς, που μπορεί να είναι καλοί ή κακοί, αρετές ή κακίες και που γίνονται κτήμα μέσω της επανάληψης κάποιων ενεργειών. Η σημασία της, λοιπόν, ως αριστοτελικού όρου δεν είναι ίδια στην αρχαία και στη νέα ελληνική. Συγκεκριμένα, στην αρχαία ελληνική σήμαινε το να κατέχει κανείς συνέχεια κάτι που έχει αποκτήσει. Στη νέα ελληνική πάλι η λέξη αποκτά ψυχολογικό περιεχόμενο και είναι η συνήθεια ως αποτέλεσμα επανάληψης, μάθησης ή συνεχούς επίδρασης του ίδιου παράγοντα. Κλείνεται, λοιπόν, σε εισαγωγικά, για να δηλωθεί από τους συγγραφείς του σχολικού εγχειριδίου ότι χρησιμοποιείται με την αριστοτελική σημασία.

4. Γράψε ένα σύντομο δοκίμιο (μιας ή δύο σελίδων) α) για να επεξηγήσεις το περιεχόμενο του πλατωνικού ορισμού της αγωγής, β) για να δηλώσεις τη συμφωνία ή τη διαφωνία σου (κάνοντας δηλαδή κάτι σαν αυτό που έκανε και ο Αριστοτέλης).

Απάντηση : Ο Αριστοτέλης συμφωνεί με τον Πλάτωνα (στους «Νόμους») και διατυπώνει κι ο ίδιος τη θέση ότι στη διαμόρφωση των μόνιμων στοιχείων του χαρακτήρα μας σημαντικό ρόλο παίζει η ορθή αγωγή και ιδιαίτερα από πολύ μικρή ηλικία. Το ανθρώπινο περιβάλλον του παιδιού (γονείς και δάσκαλοι), πρέπει από νωρίς να επεμβαίνει, να καθοδηγεί, να του υποδεικνύει τις πράξεις για τις οποίες πρέπει να νιώθει ευχάριστα συναισθήματα και να το βοηθήσει να ασκηθεί σ' αυτές. Με την επιβράβευση των ηθικών πράξεων και την αποδοκίμασία των μη ηθικών πράξεων θα το βοηθήσει να επιδιώκει μόνο τις πρώτες, αφού μόνο αυτές θα του προσφέρουν τη χαρά της επιβράβευσης, συναίσθημα που προτιμά να αισθάνεται κάθε άνθρωπος. Έτσι, θα επέλθει ο εθισμός σε ενάρετες - ηθικές πράξεις, ο οποίος θα συνεχιστεί και σε μεγαλύτερες ηλικίες, μέχρι να διαμορφωθούν τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα.

Αν τώρα συγκρίναμε τις παιδαγωγικές αντιλήψεις του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη με τη σύγχρονη παιδαγωγική, θα παρατηρούσαμε τα εξής:

- Η σύγχρονη παιδαγωγική αποδέχεται την άποψη ότι ο άνθρωπος πρέπει να διαπαιδαγωγείται από πολύ μικρή ηλικία. Επίσης, αναγνωρίζει την αξία και τη συμβολή της ηθικής επιβράβευσης.
- Διάσταση απόψεων μπορούμε να παρατηρήσουμε ως προς το χαρακτήρα της αγωγής: η πλατωνική αγωγή έχει χαρακτήρα περισσότερο αυταρχικό. Οι φορείς αγωγής προσπαθούν να επιβάλλουν στο παιδί τις δικές τους επιλογές και δεν το αφήνουν να ενεργήσει ελεύθερα. Αντίθετα, η σύγχρονη παιδαγωγική προωθεί την ελεύθερη και ενεργητική συμμετοχή του παιδιού στη διαδικασία της αγωγής. Αυτό πρέπει να αφήνεται να αναπτύξει ελεύθερα την προσωπικότητά του, να κάνει τις επιλογές του, να αναλαμβάνει την ευθύνη τους και να μαθαίνει μέσα από τα λάθη του. Ο ρόλος των φορέων αγωγής είναι να το καθοδηγήσουν και να το προστατέψουν από σημαντικές παρεκτροπές χωρίς να επιβάλλουν συμπεριφορές.

5. Με βάση ποιο κριτήριο θεωρεί ο Αριστοτέλης ότι διαμορφώνονται τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας; Πώς το αποδεικνύει και σε ποιο συμπέρασμα καταλήγει;

Βλ. Απάντηση στην ερώτηση 1

6. Παρουσιάστε διαγραμματικά τα συναισθήματα που βιώνουν με την εκτέλεση μιας ηθικής πράξης όσοι κατέχουν και όσοι δεν κατέχουν την ηθική αρετή.

Απάντηση:

- **Όσοι κατέχουν τις ηθικές αρετές**
 - βιώνουν ευχάριστα συναισθήματα με την εκτέλεση μιας ηθικής πράξης και γι αυτό τις επιδιώκουν,
 - βιώνουν δυσάρεστα συναισθήματα με την εκτέλεση μιας μη ηθικής πράξης (η άποψη αυτή αφήνεται να εννοηθεί από τα συμφραζόμενα)
- **Όσοι δεν κατέχουν τις ηθικές αρετές**
 - βιώνουν δυσάρεστα συναισθήματα με την εκτέλεση μιας ηθικής πράξης και γι αυτό τις αποφεύγουν
 - βιώνουν ευχάριστα συναισθήματα με την εκτέλεση μιας μη ηθικής πράξης.

7. Τι χαρακτήρα δίνει στην αρετή ο Αριστοτέλης και πώς αυτός διαφαίνεται μέσα στο κείμενο;

Απάντηση: Για άλλη μια φορά στο κείμενο του Αριστοτέλη διαφαίνεται η κοινωνική διάσταση της αρετής, καθώς η πόλη (μέσω των νομοθετών), αλλά και η οικογένεια και το στενό κοινωνικό περιβάλλον είναι αυτοί που έχουν την ευθύνη για την κατάκτηση της ηθικής αρετής από τους ανθρώπους. Η αρετή, λοιπόν, έχει κοινωνικό χαρακτήρα, επειδή:

- οι πράξεις μας συντελούνται μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον και έχουν αντίκτυπο στον κοινωνικό περίγυρο,
- ο κοινωνικός περίγυρος προσδιορίζει το πόσο ηθικές είναι οι πράξεις μας και μας αποδίδει ηθικούς χαρακτηρισμούς σύμφωνα με αυτές,
- κάθε κοινωνία-πολιτεία αξιολογεί ποιες πράξεις είναι ηθικές και μας υποχρεώνει με την παιδεία και την αγωγή να τις ακολουθήσουμε.

8. Ποια παιδεία θεωρεί «όρθη» ο Αριστοτέλης και πώς αυτή συνδέεται με τη διαμόρφωση των μόνιμων στοιχείων του χαρακτήρα μας;

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης συμφωνεί με τον Πλάτωνα (στους «Νόμους») και διατυπώνει κι ο ίδιος τη θέση ότι στη διαμόρφωση των μόνιμων στοιχείων του χαρακτήρα μας σημαντικό ρόλο παίζει η ορθή αγωγή και ιδιαίτερα από πολύ μικρή ηλικία. Το ανθρώπινο περιβάλλον του παιδιού (γονείς και δάσκαλοι), πρέπει από νωρίς να επεμβαίνει, να καθοδηγεί, να του υποδεικνύει τις πράξεις για τις οποίες πρέπει να νιώθει ευχάριστα συναισθήματα και να το βοηθήσει να ασκηθεί σ' αυτές. Με την επιβράβευση των ηθικών πράξεων και την αποδοκιμασία των μη ηθικών πράξεων θα το βοηθήσει να επιδιώκει μόνο τις πρώτες, αφού μόνο αυτές θα του προσφέρουν τη χαρά της επιβράβευσης, συναίσθημα που προτιμά να αισθάνεται κάθε άνθρωπος. Έτσι, θα επέλθει ο εθισμός σε ενάρετες - ηθικές πράξεις, ο οποίος θα συνεχιστεί και σε μεγαλύτερες ηλικίες, μέχρι να διαμορφωθούν τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα.

Ενότητα 6

1. Πρόσεξε ότι η λέξη «ἀρετή» είναι για τον Αριστοτέλη μια λέξη που δεν προορίζεται μόνο για τον άνθρωπο. Ταιριάζει – είναι σαν να μας λέει – και για τα έμψυχα και για τα άψυχα πράγματα (αυτό θα πει ότι μπορεί να χρησιμοποιείται και για τα ζώα). Με αυτό το γενικό νόημα, ποιο είναι το περιεχόμενο της λέξης «ἀρετή»; (Τόνισε τα δύο κύρια στοιχεία που διακρίνει στην έννοια «ἀρετή» κάθε πράγματος, άρα και του ανθρώπου, ο Αριστοτέλης). (ερωτ. από το σχολ. εγχειρ. σελίδα 167)

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης προσδίδει στον όρο «ἀρετή» ένα ιδιαίτερο περιεχόμενο. Δεν της αποδίδει καθαρά ηθικό περιεχόμενο (όπως ο Πλάτωνας), αλλά της αποδίδει το περιεχόμενο με το οποίο απαντάται και σε παλαιότερα αρχαιοελληνικά κείμενα, της οποιασδήποτε θετικής ικανότητας ή ιδιότητας που υπάρχει σε μεγάλο βαθμό. Συνώνυμά της μπορούν να θεωρηθούν η υπεροχή, η ανωτερότητα, το προτέρημα, η αξία. Έτσι η έννοια αυτή μπορεί να αποδοθεί τόσο στα άψυχα και στα ζώα όσο και στον άνθρωπο. Για τον Αριστοτέλη λοιπόν, τα γνωρίσματα της αρετής είναι:

- α) να κάνει τον άνθρωπο ή το ζώο ή το πράγμα που την έχει, να βρίσκεται στην τέλεια κατάστασή του και

β) να τον/το βοηθά να εκτελεί με σωστό τρόπο το έργο για το οποίο είναι προορισμένος/ο από τη φύση.

Συνεπώς ο Αριστοτέλης επεκτείνει το περιεχόμενο της αρετής στον κοινωνικό και πολιτικό περισσότερο τομέα .

2. Πώς συσχετίζονται οι αρετές με τις έξεις και γιατί δεν αρκεί ο χαρακτηρισμός έξεις όταν μιλάμε για τις αρετές;

Απάντηση: Οι έξεις είναι αποτέλεσμα επαναλαμβανόμενων ενεργειών και η ποιότητά τους εξαρτάται από την ποιότητα των ενεργειών μας. Άρα, δεν αρκεί να χαρακτηρίζουμε τις αρετές έξεις, αφού αυτές διακρίνονται σε καλές και κακές, αλλά να βρούμε το ιδιαίτερο εκείνο γνώρισμα, την ειδοποιό διαφορά που τις διαφοροποιεί από τις άλλες έξεις. Για τον Αριστοτέλη, λοιπόν, η ειδοποιός διαφορά που κάνει μια έξη αρετή είναι:

- α) να κάνει τον άνθρωπο ή το ζώο ή το πράγμα που την έχει, να βρίσκεται στην τέλεια κατάστασή του και
- β) να τον / το βοηθά να εκτελεί με σωστό τρόπο το έργο για το οποίο είναι προορισμένος / ο από τη φύση.

3. Παρουσιάστε τα παραδείγματα που χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης για να κάνει πιο κατανοητά τα γνωρίσματα που διαφοροποιούν την αρετή από τις άλλες έξεις.

Απάντηση: Για να αποδείξει ο Αριστοτέλης τη θέση του που αφορά τα γνωρίσματα που διαφοροποιούν την αρετή από τις άλλες έξεις, θα στηριχτεί για άλλη μια φορά στην επαγωγή. Έτσι, θα χρησιμοποιήσει δύο παραδείγματα· το ένα σχετίζεται με τα όργανα του σώματος και το άλλο με τα ζώα.

1ο παράδειγμα: η αρετή του ματιού είναι η ιδιότητα που κάνει και το μάτι τέλειο και το βοηθά να εκτελεί σωστά το έργο για το οποίο είναι προορισμένο από τη φύση, δηλαδή να βλέπει καλά.

2ο παράδειγμα: η αρετή του αλόγου είναι η ιδιότητα που και το άλογο το κάνει σπουδαίο και το βοηθά να εκτελεί σωστά το έργο για το οποίο είναι προορισμένο από τη φύση, δηλαδή το κάνει ικανό να τρέχει, να κουβαλά τον αναβάτη και να αντιμετωπίζει τους εχθρούς.

Αφού ο Αριστοτέλης είδε πώς εφαρμόζονται τα γνωρίσματα της αρετής στα άψυχα και στα ζώα, οδηγείται τώρα συμπερασματικά (με τη λέξη «δη») και στον άνθρωπο. Η αρετή, λοιπόν, του ανθρώπου κάνει τον άνθρωπο αγαθό και τον βοηθά να επιτελέσει σωστά το έργο για το οποίο είναι προορισμένος από τη φύση. Για την περίπτωση του ανθρώπου το επίθετο «άγαθός» παίρνει τη θέση του «σπουδαίος», γιατί **εδώ πια έχουμε να κάνουμε με την ηθική αρετή.**

4. Ποιο νόημα δίνει ο Αριστοτέλης στον όρο «ἀρετή» στην 6η ενότητα;

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης προσδίδει στον όρο «ἀρετή» ένα ιδιαίτερο περιεχόμενο. Δεν της αποδίδει καθαρά ηθικό περιεχόμενο, αλλά είναι οποιαδήποτε θετική ικανότητα ή ιδιότητα που υπάρχει σε μεγάλο βαθμό. Συνώνυμά της μπορούν να θεωρηθούν η υπεροχή, η ανωτερότητα, το προτέρημα. Έτσι, η έννοια αυτή μπορεί να αποδοθεί τόσο στα άψυχα και στα ζώα όσο και στον άνθρωπο.

5. Τι γνωρίζετε για τον αριστοτελικό όρο «τέλος» και για την «τελεολογική αντίληψη»;

Απάντηση: «**Τέλος**» είναι, κατά τον Αριστοτέλη, η εκπλήρωση του τελικού στόχου, του σκοπού, το να φτάσει κάτι στην τελειότητα, στην τελειοποίησή του (εντελέχεια).

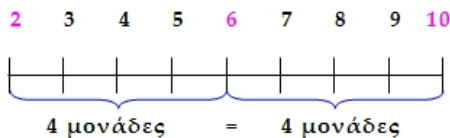
Βασική αντίληψη του Αριστοτέλη είναι ότι «ή φύσις οὐδὲν ποιεῖ μάτην» (= η φύση τίποτα δεν κάνει μάταια / χωρίς λόγο). Αυτό σημαίνει ότι η «φύσις» ανέθεσε, κατά τον Αριστοτέλη, σε καθετί σ' αυτόν τον κόσμο ένα «ἔργον», ένα συγκεκριμένο προορισμό. Όταν επιτελεστεί αυτό το έργο, τότε το ον φτάνει στο τέλος, στην τελειοποίησή του, στην επίτευξη του στόχου του (**τελεολογική αντίληψη**).

6. Τι νόημα δίνουν στο λόγο του Αριστοτέλη η χρήση της υποθετικής πρότασης («Εἰ δὴ ...») και της δυνατικής ευκτικής («ἂν εἴη»);

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης επιλέγει να αναφερθεί στην περίπτωση του ανθρώπου κάνοντας χρήση μιας **υποθετικής πρότασης** («Εἰ δὴ ...») που έχει ως απόδοση τη **δυνατική ευκτική** «ἂν εἴη». Τα δύο αυτά στοιχεία προδίδουν μετριοπάθεια, διαλλακτικότητα και λόγο επιστημονικό. Ο φιλόσοφος δεν έχει διάθεση να επιβάλει τις θέσεις του· αντίθετα, φαίνεται να είναι πρόθυμος να τις συζητήσει περαιτέρω, να τις συμπληρώσει ή ακόμα και να τις αναθεωρήσει.

1. «εἰ τὰ δέκα πολλά τὰ δὲ δύο ὀλίγα, τὰ ἕξ μέσα λαμβάνουσι κατὰ τὸ πρᾶγμα»: Εξήγησε με ένα σχήμα το αριθμητικό μέσον που περιγράφεται εδώ. (ερωτ. σχ. εγχ. σελ. 170)

Απάντηση: Το παράδειγμα που αναφέρεται στο αντικειμενικό μέσο είναι αριθμητικό. Αν πάρουμε μια σειρά αριθμών από το 2 έως το 10, το δύο είναι το λίγο, το 10 είναι το πολύ, ενώ μέσο είναι το 6, γιατί, σύμφωνα με τις διδασκαλίες της αριθμητικής, απέχει ἴση απόσταση, 4 δηλαδή μονάδες, τόσο από το 2 όσο και από το 10, από τα δύο δηλαδή άκρα. Σ' αυτή δηλαδή την περίπτωση το κριτήριο προσδιορισμού του μέσου είναι ποσοτικό.

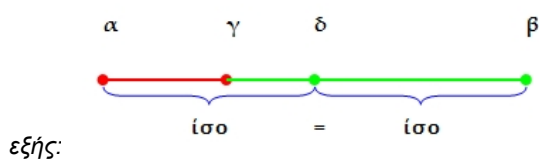
2. Ο Αριστοτέλης δεν είχε ακόμη στη διάθεσή του τις τόσο σημαντικές για το δικό μας λόγο λέξεις αντικειμενικός και υποκειμενικός, βρέθηκε όμως αυτή τη στιγμή στην ανάγκη να εκφράσει τις δύο αυτές έννοιες. Μπροστά σε ανάλογο πρόβλημα ο Αριστοτέλης βρέθηκε πολλές φορές στη διάρκεια των επιστημονικών του ενασχολήσεων, εφόσον ήταν ο πρώτος που ασχολήθηκε με κάποιους επιστημονικούς κλάδους ή πρώτος αυτός αντιμετώπισε με έναν καινούριο, σε σχέση με τους παλιότερους στοχαστές, τρόπο κάποιους τομείς της ανθρώπινης σκέψης και γνώσης. Ο κάθε όμως επιστήμονας, όταν κατά τη διάρκεια των ερευνών του βρίσκεται στην ανάγκη να εκφράσει με λόγο τις ιδέες του, δεν έχει βέβαια πρόχειρες και εύκολες τις λύσεις· μερικές μάλιστα φορές χρειάζεται να κάνει και περισσότερες από μία δοκιμές ώσπου να καταλήξει (αν καταλήξει!) σε κάτι οριστικό. Συνέβη, νομίζεις, το ίδιο και με τον Αριστοτέλη στην περίπτωση που μας απασχολεί; (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 170)

Απάντηση: Σ' αυτό το σημείο αξίζει να επισημάνουμε ότι οι όροι «αντικειμενικός» και «υποκειμενικός» δεν υπήρχαν την εποχή του Αριστοτέλη και ήταν δικές του επινοήσεις. Είναι αλήθεια ότι πολύ συχνά οι επιστήμονες κατά τη διάρκεια της επιστημονικής έρευνας βρίσκονται αντιμέτωποι με την ανάγκη να εκφράσουν με τις κατάλληλες λέξεις τις νέες ιδέες ή επιστημονικές τους συλλήψεις. Αυτό αποτελεί μια δύσκολη διαδικασία και οι επιλογές τους είναι δύο: ή να επινοήσουν καινούριες λέξεις ή να χρησιμοποιήσουν ήδη υπάρχουσες με διαφορετικό νοηματικό περιεχόμενο. Έτσι, βλέπουμε ότι και ο Αριστοτέλης, για να πλησιάσει στον προσδιορισμό των εννοιών αυτών, χρησιμοποίησε τον όρο «κατ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα» για την έννοια της αντικειμενικότητας και τον όρο «πρὸς ἡμᾶς» για τον όρο της υποκειμενικότητας.

3. Ποια έννοια προσπαθεί να προσδιορίσει ο Αριστοτέλης σ' αυτή την ενότητα και με ποια κριτήρια γίνεται αυτό;

Απάντηση: Στόχος του Αριστοτέλη σ' αυτή την ενότητα είναι να αποδείξει ότι η αρετή είναι ένα είδος μεσότητας. Γι' αυτό, λοιπόν, πρέπει πρώτα να προσδιορίσει την έννοια της μεσότητας, για να καταλήξει έπειτα στο συσχετισμό της με την ηθική αρετή.

Αν, λοιπόν, πάρουμε ένα μέγεθος $\alpha\beta$ που μπορεί να διαιρείται επ' άπειρον, μπορούμε, όπως διδάσκει ο Αριστοτέλης, να χωρίσουμε ένα κομμάτι $\gamma\beta$, ένα κομμάτι $\alpha\gamma$ και ένα κομμάτι $\alpha\delta$. Το $\gamma\beta$ είναι κομμάτι μεγαλύτερο από το $\alpha\gamma$ («τὸ μὲν πλεῖον»), το $\alpha\gamma$ είναι μικρότερο από το $\gamma\beta$ («τὸ δ' ἔλαττον») και το $\alpha\delta$ είναι ένα κομμάτι ἴσο με το $\delta\beta$ («τὸ δ' ἴσον»). Μέσον, λοιπόν, δεν είναι ούτε το μεγαλύτερο ούτε το μικρότερο κομμάτι αλλά το σημείο που χωρίζει δύο ἴσα μέρη. Σχηματικά το μέσον μπορεί να αποδοθεί ως

Το μέσον, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, μπορεί να προσδιοριστεί με βάση δύο κριτήρια: τα αντικειμενικά και τα υποκειμενικά.

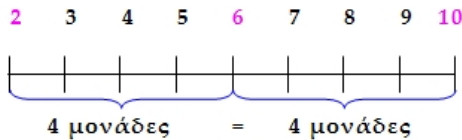
α) Μέσον με βάση τα αντικειμενικά κριτήρια («κατ' αυτό τὸ πρᾶγμα»): το μέσο αυτό σχετίζεται με τα ίδια τα πράγματα. Είναι αυτό που ισπαπέχει από τα δύο άκρα του πράγματος. Θεωρείται αντικειμενικό, γιατί απορρέει από παρατηρήσεις και μετρήσεις, από επιστημονική δηλαδή γνώση, και γι' αυτό είναι ένα και αποδεκτό από όλους.

β) Μέσον με βάση τα υποκειμενικά κριτήρια («πρὸς ἡμᾶς»): το μέσον αυτό δεν είναι ούτε πάρα πολύ, ούτε πολύ λίγο, ούτε είναι ένα για όλους. Είναι σχετικό και ο προσδιορισμός του εξαρτάται από τον ίδιο τον άνθρωπο, ο οποίος με τη χρήση της λογικής μπορεί να συνεκτιμά διάφορους αστάθμητους και μεταβλητούς παράγοντες, όπως τις ιδιαίτερες ανάγκες του, τις περιστάσεις, την εποχή, τον τόπο, τα κοινωνικά πρότυπα κτλ.

4. Ποια παραδείγματα χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης προκειμένου να διασαφηνίσει το αντικειμενικό και το υποκειμενικό μέσον;

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης, προκειμένου να κάνει κατανοητά τα κριτήρια προσδιορισμού της έννοιας της μεσότητας, θα δώσει δύο παραδείγματα ακολουθώντας επαγωγικό συλλογισμό.

α) Το παράδειγμα που αναφέρεται στο **αντικειμενικό μέσο** είναι **αριθμητικό**. Αν πάρουμε μια σειρά αριθμών από το 2 έως το 10, το δύο είναι το λίγο, το 10 είναι το πολύ, ενώ μέσο είναι το 6, γιατί, σύμφωνα με τις διδασκαλίες της αριθμητικής, απέχει ίση απόσταση, 4 δηλαδή μονάδες, τόσο από το 2 όσο και από το 10, από τα δύο δηλαδή άκρα. Σ' αυτή δηλαδή την περίπτωση το κριτήριο προσδιορισμού του μέσου είναι **ποσοτικό**.

β) Το παράδειγμα που αναφέρεται στο **υποκειμενικό μέσο** αντλείται από το **χώρο του αθλητισμού**. Αν για κάποιον αθλητή το φαγητό των δύο μνων είναι λίγο και το φαγητό των δέκα μνων είναι πολύ, τότε ο προπονητής δε θα επιλέξει αναγκαστικά το φαγητό των έξι μνων, που αντικειμενικά είναι η μεσότητα, γιατί γι' αυτόν τον αθλητή μπορεί να θεωρηθεί μεγάλη μερίδα ή μικρή. Για το Μίλωνα, που ήταν μεγαλόσωμος και έτρωγε μεγάλες ποσότητες φαγητού, είναι λίγο, ενώ για κάποιον που τώρα ξεκινάει να γυμνάζεται, είναι πολύ. Το ίδιο ισχύει και για τους αθλητές του δρόμου, που έχουν ανάγκη μικρότερης ποσότητας φαγητού, ή της πάλης, που χρειάζονται μεγαλύτερες ποσότητες ώστε να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του αθλήματός τους. Παρατηρούμε δηλαδή ότι ο προσδιορισμός του μέσου σχετίζεται με **ποιοτικά κριτήρια** και **μεταβλητούς παράγοντες**, όπως η σωματική διάπλαση του αθλητή, ο χρόνος εκγύμνασης και το είδος του αθλήματος.

5. Ποια είναι τα δύο άκρα της μεσότητας; Αφού απαντήσετε στο ερώτημα αυτό, να παρουσιάσετε διαγραμματικά τις αρετές που αναφέρονται στην 4η ενότητα με τα δύο άκρα τους.

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης, στην προσπάθειά του να προσδιορίσει την έννοια της «μεσότητας» αναφέρεται και στις έννοιες της «**υπερβολής**» και της «**έλλειψης**». Ήδη στην 4η ενότητα εμμέσως πλην σαφώς διατύπωσε την άποψη ότι κάθε αρετή είναι «μεσότης» που βρίσκεται ανάμεσα στα δύο άκρα, την υπερβολή και την έλλειψη. Μέσα από τα αντιθετικά ζεύγη που παρέθεσε, έγινε κατανοητό ότι η μεσότητα αποτελεί τη σωστή, την ενδεδειγμένη συμπεριφορά, η οποία επαινείται, γιατί οδηγεί στην κατάκτηση των ηθικών αρετών, ενώ η υπερβολή και η έλλειψη αποτελούν τη λανθασμένη, τη μη ενδεδειγμένη συμπεριφορά, η οποία επικρίνεται, γιατί μας απομακρύνει από τις ηθικές αρετές. Ο συσχετισμός των αρετών που αναφέρθηκαν εκεί με τις έννοιες της υπερβολής και της έλλειψης σχηματικά μπορεί να αποδοθεί με τον ακόλουθο πίνακα:

έλλειψις	μέσον	υπερβολή
δειλία	άνδρεία	θρασύτης
άναισθησία	σωφροσύνη	άκολασία
άοργησία	πραότης	όργιλότης

Ο Αριστοτέλης, βέβαια, στην 4η ενότητα δεν αναφέρει καν το άκρο της έλλειψης σχετικά με τις αρετές αυτές, επειδή συναντάται πολύ πιο σπάνια από το άκρο της υπερβολής.

Να επισημάνουμε, επίσης, ότι σε άλλα σημεία των «Ηθικών Νικομαχείων» αναφέρει και πολλά άλλα παραδείγματα αρετών, για να κάνει πλήρως κατανοητές τις παραπάνω έννοιες.

6. Ποιες λέξεις και φράσεις του κειμένου αναφέρονται στους όρους «μέσον - έλλειψις - υπερβολή»;

Απάντηση: Στον όρο «μέσον» αναφέρονται τα: «τὸ ἴσον» (συγκεκριμένα μ' αυτή τη λέξη δηλώνονται τα δύο ἴσα τμήματα που βρίσκονται εκατέρωθεν του μέσου), «τοῦ πράγματος μέσον», «τὸ ἴσον ἀπέχον ἀφ' ἐκατέρου τῶν ἄκρων», «πρὸς ἡμᾶς (μέσον)», «μήτε πλεονάζει μήτε ἐλλείπει» (τα ρήματα αυτά εκφράζουν την υπερβολή και την έλλειψη αντίστοιχα αλλά στη φράση που βρίσκονται υποδηλώνουν το μέσον).

Στον όρο «έλλειψις» αναφέρονται τα: «τὸ ἔλαττον», «ὀλίγον», «ὑπερέχεται», «ἐλλείπει».

Στον όρο «υπερβολή» αναφέρονται τα: «τὸ πλεῖον», «πολύ», «ὑπερέχει», «πλεονάζει».

7. Η αρετή είναι μεσότητα που προσδιορίζεται με βάση ποιο κριτήριο; Αιτιολογήστε την απάντησή σας.

Απάντηση: Με το «οὕτω δὴ» ο Αριστοτέλης καταλήγει στο συμπέρασμα ότι κάθε ειδικός («ἐπιστήμων»), κάθε άνθρωπος δηλαδή που διαθέτει ένα λογικό κριτήριο, αποφεύγει την υπερβολή και την έλλειψη και επιδιώκει και προτιμά («αἰρεῖται») το μέσον που προσδιορίζεται με υποκειμενικά και όχι με αντικειμενικά κριτήρια. Έτσι, αφού η αρετή είναι μεσότητα και αφού αυτή σχετίζεται με τον ίδιο τον άνθρωπο και τις επιλογές του (όπως έχει ήδη αναφερθεί και σε προηγούμενες ενότητες), οι οποίες ρυθμίζονται από εξωγενείς και μεταβλητούς παράγοντες (βλέπε σχόλιο 2β), αποδεικνύεται ότι η αρετή αποτελεί μεσότητα που προσδιορίζεται με υποκειμενικά κριτήρια.

8. Ποια είναι τα νέα γνωρίσματα της αρετής που προστίθενται σ' αυτή την ενότητα και συμπληρώνουν τον ορισμό της;

Απάντηση: Στις ενότητες που μελετήσαμε μέχρι τώρα, ο Αριστοτέλης έδωσε κάποια βασικά γνωρίσματα της ηθικής αρετής. Είδαμε, δηλαδή, ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αφού συνδέονται με τον εθισμό σε ηθικές πράξεις. Είναι, λοιπόν, η αρετή «ἔξις» που αποκτιέται με μακροχρόνια άσκηση σε ηθικές πράξεις και καθοριστικό ρόλο σ' αυτό παίζει η διδασκαλία. Δεν είναι, όμως, μια οποιαδήποτε «ἔξις», αφού μεγάλη σημασία έχει η ποιότητα των ἔξεών μας. Επίσης, η αρετή συνδέεται με τα ευχάριστα συναισθήματα που νιώθουμε, όταν τηρούμε το μέτρο κατά την εκτέλεση μιας ηθικής πράξης. Έτσι, ο φιλόσοφος κατέληξε ότι η αρετή είναι «ἔξις» με την οποία ο άνθρωπος φτάνει στην ολοκλήρωσή του και στην ολοκλήρωση του έργου του.

Σ' αυτή την ενότητα προστίθενται κάποια νέα γνωρίσματα της αρετής:

α) Η αρετή βρίσκεται στο **μέσον**, ανάμεσα δηλαδή στα δύο άκρα, την υπερβολή και την έλλειψη.

β) Η αρετή βρίσκεται στο μέσον που προσδιορίζεται με **κριτήρια υποκειμενικά** («πρὸς ἡμᾶς»).

Εδώ, παρατηρούμε ότι ο Αριστοτέλης πλησιάζει τη **σχετικοκρατική στάση των σοφιστών** απέναντι στα πράγματα, η οποία εκφράζεται με τη φράση του Πρωταγόρα: «Πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν» (= Μέτρο όλων των πραγμάτων είναι ο άνθρωπος, αυτών που υπάρχουν πως υπάρχουν και αυτών που δεν υπάρχουν πως δεν υπάρχουν). Υπάρχει, δηλαδή, ο κίνδυνος να θεωρηθεί ότι το κάθε άτομο προσδιορίζει όπως θέλει, αυθαίρετα την αρετή. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν ισχύει, όπως θα δούμε και στη 10η ενότητα, γιατί υπεισέρχεται το κριτήριο του «ὀρθοῦ λόγου», της λογικής, δηλαδή, και μάλιστα της λογικής του φρόνιμου ανθρώπου, η οποία διασφαλίζει την αντικειμενικότητα στον προσδιορισμό του μέσου.

γ) Η αρετή είναι **προϊόν ελεύθερης βούλησης** του ανθρώπου («τοῦθ' αἰρεῖται»).

δ) Η αρετή προσδιορίζεται **με βάση τη λογική**, τον «ὀρθὸν λόγον» (η άποψη αυτή θα αναλυθεί περαιτέρω στη 10η ενότητα). Το στοιχείο αυτό προκύπτει από την αναφορά της λέξης «ἐπιστήμων», ο οποίος επιζητά («ζητεῖ») και επιλέγει («αἰρεῖται») τη μεσότητα ακολουθώντας μια λογική διεργασία.

9. Με βάση τα στοιχεία αυτής της ενότητας και όσα αναφέρθηκαν στις ενότητες 1, 2 και 3, πώς αποδεικνύεται ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως;

Απάντηση: Αφού η αρετή είναι μεσότητα που προσδιορίζεται με υποκειμενικά κριτήρια, προκύπτει ότι **δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως**. Αν συνέβαινε αυτό, δε θα ίσχυαν όσα αναφέρονται στις ενότητες 1, 2 και 3. Αν, δηλαδή, ήταν έμφυτο χαρακτηριστικό, δε θα μεταβαλλόταν, όπως αμετάβλητοι είναι και οι νόμοι της φύσης, κι επομένως, θα προσδιοριζόταν με αντικειμενικά κριτήρια. Επίσης, δε θα χρειαζόταν ο εθισμός σε ηθικές πράξεις για την κατάκτησή της και οι προσπάθειες των νομοθετών να κάνουν τους πολίτες καλούς μέσω του εθισμού θα ήταν άσκοπες, αφού όλοι θα γεννιόμασταν εκ φύσεως με ή χωρίς την αρετή χωρίς αυτό να μπορεί να μεταβληθεί.

10. Να δείξετε ότι απαραίτητη προϋπόθεση για τον προσδιορισμό της αρετής και του μέσου της είναι η σωκρατική προτροπή «γνώθι σαυτόν».

Απάντηση: Είδαμε παραπάνω ότι η αρετή είναι μεσότητα υποκειμενική και προσδιορίζεται από τον ίδιο τον άνθρωπο με μέτρο τον εαυτό του. Επομένως, απαραίτητη προϋπόθεση για τον προσδιορισμό αυτής της μεσότητας είναι η αυτογνωσία, το σωκρατικό δηλαδή «γνώθι σαυτόν». Μόνο αν κάποιος γνωρίζει καλά τον εαυτό του και μπορεί να εκτιμήσει τα όριά του, τα θετικά και τα αρνητικά χαρακτηριστικά του, μπορεί να φτάσει στην αρετή και στον προσδιορισμό του μέσου της. Αυτή η διαδικασία, βέβαια, είναι εξαιρετικά δύσκολη και επίπονη.

Ενότητα 8

1. «τοῦ μέσου ἂν εἴη στοχαστική»: Πρόσεξε ότι ο Αριστοτέλης απέφυγε να πει: «τοῦ μέσου ἐστὶ στοχαστική». Προσπάθησε να καταλάβεις τη διαφορά των δύο εκφραστικών τρόπων και εξήγησε στη συνέχεια την προτίμηση του Αριστοτέλη για την πρώτη – μπορούμε άραγε από την προτίμηση του να βγάλουμε συμπεράσματα και για το χαρακτήρα του; Μην ξεχνάς αυτό που λένε, πως «το ὕφος είναι ο άνθρωπος»! Θα βοηθηθείς, πάντως, στην προσπάθειά σου, αν ξαναθυμηθείς από το συντακτικό σου
- α) τη σημασία του εκφραστικού σχήματος της δυναμικής ευκτικής, και
- β) τη λεγόμενη (=;) «απλή σκέψη του λέγοντος». (ερώτηση από το σχολ. εγχειρ. στη σελίδα 172)

Απάντηση: Παρατηρούμε ότι στη φράση «τοῦ μέσου ἂν εἴη στοχαστική», ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί δυναμική ευκτική και όχι οριστική. Η δυναμική ευκτική εκφράζει αυτό που είναι δυνατό να γίνει στο παρόν και το μέλλον, δηλαδή κάτι πιθανό και ενδεχόμενο, ή κάτι που ο συγγραφέας θέλει να παραθέσει ως απλή σκέψη του λέγοντος. Έτσι, αποφεύγει να είναι κατηγορηματικός και δογματικός. Από την άλλη, η οριστική δηλώνει το πραγματικό, το σίγουρο. Αν δεχτούμε την άποψη του Μπυφόν ότι «το ὕφος είναι ο άνθρωπος», που επαναλαμβάνει και ο Γ. Σεφέρης στο κείμενό του για τον Μακρυγιάννη (Δοκιμές, Α' τόμος, Ίκαρος 1981, σελ. 260), καταλαβαίνουμε ότι ο Αριστοτέλης ήταν μετριοπαθής, συγκαταβατικός και διαλλακτικός χαρακτήρας. Στην άποψη αυτή συνηγούμε και το γεγονός ότι τα «Ηθικά Νικομάχεια» γράφτηκαν στην ώριμη περίοδο της ζωής του, που διακρινόταν από μετριοπάθεια και έλλειψη δογματισμού.

2. Πώς ορίζει ο Αριστοτέλης τα «ολοκληρωμένα έργα»;

Απάντηση: Με τον όρο «ολοκληρωμένο» ο Αριστοτέλης ορίζει αυτό το έργο που βρίσκεται στη μεσότητα, που τηρεί το μέτρο και την αρμονία και εξισορροπεί τις αντιθέσεις ανάμεσα στην υπερβολή και στην έλλειψη. Γι' αυτό από αυτό δεν μπορούμε ούτε να αφαιρέσουμε κάτι («οὐτ' ἀφελεῖν»), γιατί δεν έχει κάτι περιττό και με την αφαίρεση θα το οδηγήσουμε στην έλλειψη, ούτε να προσθέσουμε κάτι («οὔτε προσθεῖναι»), γιατί δεν του λείπει κάτι και με την πρόσθεση θα το οδηγήσουμε στην υπερβολή. Επομένως, γίνεται κατανοητό ότι η υπερβολή και η έλλειψη διαταράσσουν την ισορροπία και καταστρέφουν την τελειότητά του («φθειρούσης»), ενώ η μεσότητα τη διαφυλάσσει («σωζούσης»). Συγκεκριμένα, ο Αριστοτέλης στην «Ποιητική» του αναφέρει ότι ένα έργο τέχνης δεν πρέπει να είναι ούτε «παμμέγεθες» ούτε «πάμμικρον».

3. Ο Αριστοτέλης συγκρίνει τις έννοιες τέχνη - αρετή - φύση. Ποιες ομοιότητες και ποιες διαφορές εντοπίζει και με ποια σειρά τις ιεραρχεί;

Απάντηση: Στο χωρίο «ἡ δ' ἀρετὴ ... στοχαστική», ο Αριστοτέλης συσχετίζει τις έννοιες τέχνη (η οποία εδώ ταυτίζεται με τον όρο «ἐπιστήμη»), φύση και αρετή και διαπιστώνει ότι έχουν ένα κοινό γνώρισμα αλλά και διαφορές. Το κοινό τους γνώρισμα είναι ότι και οι τρεις έχουν τη δυνατότητα να δημιουργούν μορφές. Η διαφορά τους έγκειται σε τι δίνει μορφή η καθεμιά. Έτσι, λοιπόν:

- α) η τέχνη μορφοποιεί το υλικό της,
β) η αρετή δίνει μορφή στην προσωπικότητα του ανθρώπου και
γ) η φύση δημιουργεί κι αυτή τις δικές της μορφές.

Παράλληλα, ο φιλόσοφος επιχειρεί να ιεραρχήσει τις τρεις αυτές έννοιες. Έτσι, κατ' αυτόν, η φύση είναι ανώτερη από την τέχνη, γιατί κάθε φυσικό ον έχει τάση προς την τελειότητα. Από τη στιγμή δηλαδή που γεννιέται και αυξάνεται, οδηγείται, ανεξάρτητα από τη θέλησή του, στο «τέλος», στην τελειότερη μορφή του. Αντίθετα, τα

έργα τέχνης είναι σταθερά και αμετάβλητα και δεν τείνουν πουθενά. Ο Αριστοτέλης αναφέρει: «ο σκοπός και το ωραίο είναι σε μεγαλύτερο βαθμό παρόντα στη φύση, παρά στα έργα της τέχνης» (Περὶ ζώων μορίων, 639b, 19-21). Εξάλλου, όπως διαπιστώνει και ο Ασπάσιος, ο σχολιαστής του Αριστοτέλη, «μιμείται γὰρ τέχνη τὴν φύσιν» (= η τέχνη μιμείται τη φύση), γι' αυτό και είναι κατώτερη αυτής. Από την άλλη, η αρετή είναι ανώτερη και από τη φύση και από την τέχνη, γιατί μορφοποιεί στην ουσία του τον άνθρωπο και αποτελεί ύψιστη έκφανση της μεσότητας. Όπως μάλιστα αναφέρει και ο Ασπάσιος, η αρετή είναι ανώτερη από την τέχνη, γιατί η αρετή είναι «τελειότης φύσεως καὶ κατωρθωμένη φύσις», δηλαδή μια φυσική ιδιότητα με επιτυχία οδηγημένη στο σκοπό της. Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι, για τον Αριστοτέλη, ανώτερη όλων είναι η αρετή, ακολουθεί η φύση και τελευταία στην ιεράρχηση έρχεται η τέχνη:

αρετή -> φύση -> τέχνη

4. Διατυπώστε (με προκείμενες και συμπέρασμα) το συλλογισμό του Αριστοτέλη που αποδεικνύει ότι η αρετή έχει ως στόχο τη μεσότητα.

Απάντηση: Για να αποδείξει ο Αριστοτέλης ότι η αρετή έχει ως στόχο της το μέσον, διατυπώνει τον εξής υποθετικό συλλογισμό :

1η προκείμενη: αν η τέχνη στοχεύει στο μέσον («Εἰ δὴ πᾶσα ἐπιστήμη ... ἄγουσα τὰ ἔργα») και

2η προκείμενη: αν η αρετή είναι ακριβέστερη και ανώτερη από την τέχνη («ἢ δ' ἄρετή πάσης τέχνης ἀκριβεστέρα καὶ ἀμείνων ἐστίν»)

Συμπέρασμα: η αρετή έχει ως στόχο της το μέσον («τοῦ μέσου ἂν εἴη στοχαστική»).

5. Αν λάβουμε υπόψη τον υποθετικό συλλογισμό και τη δυναμική ευκτική («ἂν εἴη») που χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης, σε τι συμπεράσματα μπορούμε να καταλήξουμε για το ύφος του; Προσιδιάζει στον επιστημονικό λόγο;

Απάντηση: Η χρήση υποθετικού συλλογισμού, ο οποίος βασίζεται σε προκείμενες από τις οποίες η μία τουλάχιστον είναι υποθετική πρόταση, προσιδιάζει στο ύφος του επιστημονικού λόγου, γιατί υποδηλώνει μετριοπάθεια, διαλλακτικότητα και έλλειψη δογματισμού. Άλλωστε μέσα στο πλαίσιο της επιστημονικής έρευνας εντάσσεται και η διατύπωση υποθέσεων, οι οποίες αργότερα επαληθεύονται ή διαψεύδονται. Τη μετριοπάθεια και τη διαλλακτικότητα υποδηλώνει και η χρήση της δυναμτικής ευκτικής στο χωρίο «τοῦ μέσου ἂν εἴη στοχαστική», η οποία δηλώνει αυτό που είναι δυνατό να γίνει στο παρόν και το μέλλον, δηλαδή το πιθανό και ενδεχόμενο. Ας μην ξεχνάμε εξάλλου ότι ο Αριστοτέλης συνέγραψε τα «Ἠθικά Νικομάχεια» (όπως πληροφορούμαστε και από την εισαγωγή του σχολικού εγχειριδίου) σε ώριμη πια ηλικία, την οποία χαρακτήριζε η ηρεμία, η νηφαλιότητα, η ώριμη σκέψη και η έλλειψη δογματισμού.

6. Ο Αριστοτέλης διευκρινίζει στο τέλος της ενότητας ότι, όταν αναφέρεται στην αρετή, εννοεί την ηθική και όχι τη διανοητική αρετή. Πώς εξηγείται η άποψη αυτή;

Απάντηση: Στο τέλος της ενότητας και συγκεκριμένα στη φράση «Λέγω δὲ τὴν ἠθικὴν», ο Αριστοτέλης διευκρινίζει ότι η μεσότητα αφορά τις ηθικές και όχι τις διανοητικές αρετές. Κι αυτό, γιατί οι ηθικές αρετές σχετίζονται με τα συναισθήματα και τις πράξεις και σ' αυτά υπάρχει υπερβολή, έλλειψη και μεσότητα. Αντίθετα οι διανοητικές αρετές δεν είναι μεσότητες, γιατί είναι ασυμβίβαστες με τις έννοιες της υπερβολής και της έλλειψης και ή τις έχει κάποιος ή δεν τις έχει. Σχετικά με τη διανοητική αρετή της σοφίας ο Ασπάσιος γράφει: «φανερὸν δὲ ποιεῖ διὰ τούτων ὅτι ἡ διανοητικὴ ἄρετὴ οὐκ ἐστὶ μεσότης· οὐ γὰρ δεῖ μέσως μὲν εἰδέναι, ὑπερβαλλόντως δὲ μὴ, ἀλλ' ἐφ' ὅσον οἶόν τε εἰδέναι ἄριστα ἂν ἔχοι» (= με αυτά (ο Αριστοτέλης) κάνει φανερό ότι η διανοητική αρετή δεν είναι μεσότητα· γιατί δεν πρέπει να έχει κανείς γνώσεις μεσαίας ποιότητας και όχι υπερβολικά πολλές, αλλά θα ήταν άριστο να έχει όσο το δυνατόν πιο πολλές γνώσεις). Δηλαδή, στην αρετή της σοφίας θεωρείται πολύ καλό να έχει κανείς πάρα πολλές γνώσεις, να βρίσκεται δηλαδή στην υπερβολή.

Ενότητα 9

1. «μᾶλλον καὶ ἥττον»: Περισσότερο ή λιγότερο από τι; Ο Αριστοτέλης, όπως βλέπεις, δεν το λέει καθαρά – στη γλώσσα του συντακτικού θα λέγαμε: ο Αριστοτέλης δε βάζει εδώ, δίπλα σ' αυτά τα συγκριτικού βαθμού επιρρήματα, καμιά γενική συγκριτική. Μπορείς με βάση αυτά που ακολουθούν να προσθέσεις εσύ αυτή τη γενική συγκριτική; (ερώτηση από το σχολ. εγχ. σελ 174)

Απάντηση: Δίπλα σ' αυτά τα επιρρήματα εννοείται η γενική συγκριτική «του δέοντος». Τύποι του ρήματος «δεῖ» χρησιμοποιούνται ή εννοούνται σκόπιμα και πιο κάτω στο κείμενο («ὅτε δεῖ», «ὡς δεῖ», «ἐφ' οἷς (δεῖ)», «πρὸς οὓς (δεῖ)», «οὗ ἔνεκα (δεῖ)»), για να δώσει ο φιλόσοφος δεοντολογικό περιεχόμενο στο κείμενο. Αυτό που προσπαθεί να δείξει είναι ότι η συμπεριφορά μας πρέπει να καθορίζεται από συγκεκριμένους κανόνες, που θα μας οδηγήσουν στις ηθικά ορθές πράξεις.

2. «δεῖ»: Αλήθεια, τι ακριβώς εννοούμε όταν χρησιμοποιούμε κι εμείς στο λόγο μας – τόσο συχνά μάλιστα – τη λέξη πρέπει («έτσι πρέπει να κάνεις» - «δεν πρέπει να κάνεις έτσι»); Με άλλα λόγια: Ποιο είναι το κριτήριό μας (ή τα κριτήριά μας) για την ορθότητα των πράξεών μας; Συζητήστε το μέσα στην τάξη – και ύστερα αναρωτηθείτε τι ήταν, αλήθεια, στην πραγματικότητα αυτό που έδινε στον αρχαίο Έλληνα τη βεβαιότητα πως οι πράξεις του ήταν ορθές. (ερώτ. σχ. εγχ. σελ. 174)

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης σκόπιμα επαναλαμβάνει ή εννοεί τύπους του ρήματος «δεῖ» («καὶ μᾶλλον καὶ ἥττον (τοῦ δέοντος)», «ὅτε δεῖ», ἐφ' οἷς (δεῖ)», «πρὸς οὓς (δεῖ)», «οὗ ἔνεκα (δεῖ)», «ὡς δεῖ»), για να δώσει δεοντολογικό περιεχόμενο στο κείμενο και να κατευθύνει τους ανθρώπους προς την ηθικά ορθή συμπεριφορά. Πώς όμως καθορίζεται η ηθικά ορθή συμπεριφορά; Κάθε κοινωνία έχει κάποια κριτήρια ορθής συμπεριφοράς. Στην περίπτωση των αρχαίων Ελλήνων τα κριτήρια αυτά εντάσσονται μέσα στο πλαίσιο της πόλης-κράτους, γιατί ας μην ξεχνάμε ότι ο αρχαίος Έλληνας λειτουργούσε πάντα ως μέλος του συνόλου και όχι ως άτομο. Τα κριτήρια, λοιπόν, αυτά είναι τα εξής:

α. **οι γραπτοί νόμοι της πόλης - κράτους:** αυτοί ήταν άλλωστε που καθόρισαν τη στάση του Σωκράτη, όπως αυτή παρουσιάζεται στον πλατωνικό διάλογο «Κρίτων», όταν του προτάθηκε να δραπετεύσει,

β. **η παράδοση:** οι άγραφοι νόμοι, τα πρότυπα και τα παραδείγματα προς μίμηση ή προς αποφυγή που προβάλλονταν, υποδείκνυαν τον ορθό τρόπο συμπεριφοράς,

γ. **η λογική, δηλαδή ο ορθός λόγος:** η λογική και ιδιαίτερα η λογική του φρόνιμου ανθρώπου υποδείκνυε την ενδεδειγμένη συμπεριφορά (η έννοια της λογικής θα αναλυθεί διεξοδικά στη 10η ενότητα).

Παρόμοια με αυτά των αρχαίων Ελλήνων κριτήρια ρυθμίζουν τη συμπεριφορά και των σύγχρονων Ελλήνων. Έτσι κι εμείς ρυθμίζουμε τη συμπεριφορά μας ανάλογα με τους γραπτούς νόμους του κράτους και τους άγραφους νόμους, που απορρέουν από τις λαϊκές μας παραδόσεις, τις ιστορικές μας καταβολές και τη θρησκευτική συνείδηση των ανθρώπων.

3. Στην ενότητα αυτή ο Αριστοτέλης κάνει κάποιες διευκρινίσεις σχετικά με τη θέση που διατύπωσε στο τέλος της προηγούμενης ενότητας, ότι η ηθική αρετή σχετίζεται με τα συναισθήματα και τις πράξεις, στα οποία υπάρχει και υπερβολή και έλλειψη και το μέσον. Ποιες είναι οι διευκρινίσεις αυτές και ποιο τρόπο ανάλυσης χρησιμοποιεί ο φιλόσοφος για να τις δώσει;

Απάντηση: Στην 8η ενότητα ο Αριστοτέλης είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι ηθικές αρετές σχετίζονται με τα συναισθήματα και τις πράξεις, γιατί σ' αυτά υπάρχει υπερβολή και έλλειψη και το μέσον. Έρχεται, λοιπόν, στην ενότητα αυτή να αποδείξει την παραπάνω θέση με επαγωγικό τρόπο δίνοντας ενδεικτικά κάποια παραδείγματα συναισθημάτων, τα οποία διακρίνονται σε ευχάριστα και δυσάρεστα. Τονίζει ότι σ' αυτά υπάρχει υπερβολή και έλλειψη, καθώς μπορούμε να τα βιώσουμε είτε σε μεγαλύτερο είτε σε μικρότερο βαθμό. Αν τα αισθανόμαστε σε μεγαλύτερο βαθμό («μᾶλλον»), τότε φτάνουμε στην υπερβολή, ενώ, αν τα αισθανόμαστε σε μικρότερο βαθμό («ἥττον»), φτάνουμε στην έλλειψη. Όμως, ούτε το «μᾶλλον» ούτε το «ἥττον» είναι καλά («οὐκ εὖ»), όπως υπογραμμίζει ο φιλόσοφος, γιατί έτσι απομακρυνόμαστε από τη μεσότητα.

4. Ποιες προϋποθέσεις πρέπει να ισχύουν για να μπορούμε να τηρούμε το μέτρο στα συναισθήματα;

Απάντηση: Για να μπορέσει να διατηρηθεί η μεσότητα στα συναισθήματα, που είναι και το «ἄριστον», πρέπει να τηρούνται ορισμένες προϋποθέσεις, οι οποίες παρουσιάζονται από το φιλόσοφο με πολυσύνδετο σχήμα που προσδίδει έμφαση. Συγκεκριμένα, πρόκειται για δεοντολογικούς κανόνες – γι' αυτό και επαναλαμβάνεται συνεχώς ή εννοείται το «δεῖ» - , που μας κατευθύνουν προς την ηθικά ορθή πράξη. Η εφαρμογή τους απαιτεί μόχθο και επίπονη προσπάθεια. Αυτοί οι κανόνες είναι :

α. «ὅτε δεῖ»: η χρονική στιγμή κατά την οποία πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα,

β. «ἐφ' οἷς (δεῖ)»: τα πράγματα, οι συνθήκες σε σχέση με τις οποίες πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα,

γ. «πρὸς οὓς (δεῖ)»: οι άνθρωποι σε σχέση με τους οποίους πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα,

δ. «οὗ ἔνεκα (δεῖ)»: ο λόγος για τον οποίο πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα,

ε. «ὡς δεῖ»: ο τρόπος με τον οποίο πρέπει να εκδηλώνουμε ένα συναίσθημα.

5. Ποιος ο ρόλος του ρήματος «δεῖ» στο κείμενο;

Απάντηση: Τύποι του ρήματος «δεῖ» χρησιμοποιούνται ή εννοούνται σκόπιμα στο κείμενο («ὄτε δεῖ», «ὡς δεῖ», «ἐφ' οἷς (δεῖ)», «πρὸς οὓς (δεῖ)», «οὗ ἔνεκα (δεῖ)»), για να δώσει ο φιλόσοφος δεοντολογικό περιεχόμενο στο κείμενο. Αυτό που προσπαθεί να δείξει είναι ότι η συμπεριφορά μας πρέπει να καθορίζεται από συγκεκριμένους κανόνες, που θα μας οδηγήσουν στις ηθικά ορθές πράξεις.

6. Με ποιο συλλογισμό καταλήγει ο Αριστοτέλης ότι η αρετή είναι ένα είδος μεσότητας;

Απάντηση:

1η προκειμένη: το μέσον επαινείται και είναι το σωστό («τὸ μέσον ἐπαινείται καὶ κατορθοῦται»)

2η προκειμένη: ο έπαινος και το σωστό σχετίζονται με την αρετή («ταῦτα δ' ἄμφω τῆς ἀρετῆς»)

Συμπέρασμα: επομένως, η αρετή είναι ένα είδος μεσότητας («μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἡ ἀρετή»)

7. Πώς φαίνεται μέσα στο κείμενο η κοινωνική διάσταση της αρετής; Συμφωνούν οι απόψεις του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα ως προς αυτό το σημείο;

Απάντηση: Η διπλή χρήση των «δεῖ» («ὄτε δεῖ», «ὡς δεῖ»), τα τρία «δεῖ» που εννοούνται («ἐφ' οἷς (δεῖ)», «πρὸς οὓς (δεῖ)», «οὗ ἔνεκα (δεῖ)»), η εννοούμενη γενική συγκριτική («καὶ μᾶλλον καὶ ἥττον (τοῦ δέοντος)») και οι ρηματικοί τύποι «ψέγεται» και «ἐπαινείται» υποδηλώνουν τον κοινωνικό χαρακτήρα της αρετής, η οποία καλλιεργείται ως προορισμός από την «πόλιν». Οι τύποι αυτοί φανερώνουν ότι ο Αριστοτέλης έδινε πολύ μεγάλη σημασία στην άποψη της κοινής γνώμης ως έκφραση των πολιτών της πόλης, του υψηλότερου τύπου κοινωνίας που μπορεί να πετύχει την ευδαιμονία. Η κοινή γνώμη, δηλαδή η κοινωνία, είναι αυτή που καθορίζει τι είναι σωστό και τι λάθος, ποια συμπεριφορά πρέπει να ακολουθούμε και ποια όχι και αυτή είναι που ψέγει ή επαινεί τα συναισθήματα και τις πράξεις μας. Εξάλλου, σ' αυτό ακριβώς έγκείται και η **διαφορά του Αριστοτέλη από τον Πλάτωνα**. Η αρετή, για τον Αριστοτέλη, είναι μια ανθρώπινη ιδιότητα, η οποία μπορεί να προσεγγιστεί και να κατακτηθεί από τον καθένα που λειτουργεί με βάση τη λογική, τον ορθό λόγο, και καταβάλλει επίπονη προσπάθεια. Αντίθετα, η πλατωνική αρετή τοποθετείται σ' ένα κόσμο νοητό και μεταφυσικό έξω από το χώρο της πρακτικής ζωής του ανθρώπου. Δεν μπορεί να προσεγγιστεί από τον καθένα και μόνο κατά θεία παραχώρηση μπορεί να γίνει κτήμα του ανθρώπου.

8. Τι μπορείτε να παρατηρήσετε σχετικά με τη μεθοδικότητα της σκέψης του Αριστοτέλη, αν συγκρίνετε την 8η με την 9η ενότητα;

Απάντηση: Στην ενότητα αυτή είναι φανερό η μεθοδικότητα της σκέψης του Αριστοτέλη. Στην 8η ενότητα διατύπωσε τη θέση του υποθετικά (με δύο υποθετικές προτάσεις: «εἰ δὲ πᾶσα ...», «(εἰ) ἢ δ' ἀρετὴ πάσης ...») και δυνητικά (δυνητική ευκτική: «ἂν εἴη») προσδίδοντας έτσι μετριοπάθεια και διαλλακτικότητα στα λεγόμενά του. Στην 9η ενότητα υποβάλλει τις υποθέσεις και το δυνητικό συμπέρασμα σε λογικό έλεγχο με τη χρήση παραδειγμάτων και διατυπώνει ένα δεύτερο συλλογισμό. Ο λογικός αυτός έλεγχος τον οδήγησε στην οριστικοποίηση του συμπεράσματός του και γι' αυτό χρησιμοποιεί πια **οριστική έγκλιση** («Μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἡ ἀρετή...»), που εκφράζει το **πραγματικό** και τη **βεβαιότητα**. Ο τρόπος αυτός διερεύνησης είναι απόλυτα επιστημονικός, καθώς υποδηλώνει ότι ο φιλόσοφος είναι ανοιχτός σε περαιτέρω διερεύνηση, δεκτικός και σε άλλες σκέψεις και ιδέες, ενώ απέχει από το δογματισμό. Έτσι, προάγεται η επιστημονική έρευνα και οι επιστήμες εξελίσσονται.

Ενότητα 10

1. «ὠρισμένη λόγῳ»: Όπως θα πρόσεξεξ, στο σημαντικότερο αυτό για τη σύλληψη της αρετής στοιχείο ο Αριστοτέλης αναφέρεται για πρώτη φορά εδώ. Τι είναι αυτό που τον έκανε, κατά την κρίσιμη στιγμή του ορισμού, να αισθανθεί αυτή την ανάγκη; Τι το καινούριο πρόσθεσε το νέο αυτό στοιχείο; (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 176)

Απάντηση: Με τη φράση «έν μεσότητι οὔσα τῆ πρὸς ἡμᾶς» αναφέρθηκε ο φιλόσοφος στο ότι η αρετή είναι μεσότητα που προσδιορίζεται με τα υποκειμενικά κριτήρια. Αυτό θα μπορούσε, όμως, να δημιουργήσει την εντύπωση ότι το μέσον, κι επομένως και η αρετή, μπορεί να οριστεί από τον καθένα και μ' έναν απολύτως δικό του τρόπο. Άρα θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς ότι δεν υπάρχει ένας κοινός κανόνας για τον καθορισμό της ουσίας και του περιεχομένου της αρετής. Γι' αυτό ο Αριστοτέλης σπεύδει να διευκρινίσει ότι ο κοινός αυτός κανόνας, που θα εξασφαλίσει το στοιχείο της αντικειμενικότητας στην ανθρώπινη αυτή ιδιότητα, είναι η **ανθρώπινη λογική, ο ορθός λόγος**. Προχωρά μάλιστα με ακόμη αυστηρότερο τρόπο στον καθορισμό του αντικειμενικού αυτού κριτηρίου: δε μετράει γι' αυτόν τόσο η κοινή ανθρώπινη λογική όσο η **λογική του φρόνιμου ανθρώπου**, του ανθρώπου που «βουλεύεται εὔ» («Ἠθικά Νικομάχεια» 1141 b 10).

2. Γράψε ένα μικρό δοκίμιο (μιας ή δύο σελίδων) για τις βασικές έννοιες που χρησιμοποίησε ο Αριστοτέλης προκειμένου να διαμορφώσει τον ορισμό του της αρετής. (ερ. σχ. εγχ. σελ. 176)

Απάντηση: Μετά από εννέα ενότητες, στις οποίες ο Αριστοτέλης μας παρουσίαζε βήμα-βήμα τα γνωρίσματα της ηθικής αρετής, έρχεται στη 10η ενότητα να μας δώσει ως συμπέρασμα («ἄρα») τον **πλήρη ορισμό της αρετής**. Είναι λοιπόν η αρετή μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα που επιλέγεται ελεύθερα από τον άνθρωπο. Βρίσκεται στη μεσότητα που προσδιορίζεται με βάση τα υποκειμενικά κριτήρια και καθορίζεται από τη λογική και μάλιστα τη λογική του φρόνιμου ανθρώπου.

Πριν δώσουμε αναλυτικά τα γνωρίσματά της, ας θυμηθούμε τι περιεχόμενο της δίνει ο φιλόσοφος. Η **αρετή** λοιπόν είναι μια ιδιότητα που αποδίδεται όχι μόνο στον άνθρωπο αλλά και στα ζώα και στα πράγματα. Δεν είναι επομένως αποκλειστικά και μόνο μια ηθική ιδιότητα που απορρέει από την επανάληψη ηθικών ενεργειών αλλά είναι επίσης η ικανότητα, το προτέρημα των έμψυχων ή των άψυχων, που τους δίνει τη δυνατότητα να βρίσκονται στην τέλεια κατάστασή τους και να επιτελούν με σωστό τρόπο το έργο για το οποίο είναι προορισμένα από τη φύση.

Ας περάσουμε, όμως, τώρα στην ανάλυση των **γνωρισμάτων της αρετής**, όπως αυτά δίνονται μέσα από τον ορισμό της:

α. «ἔξις»: ο όρος προέρχεται από το θέμα του μέλλοντα («ἔξω») του ρήματος «ἔχω». Ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η «ἔξις» είναι το **προσεχές γένος της αρετής** και δίνει στον όρο ηθικό περιεχόμενο: είναι το μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα που προκύπτει από συνήθεια ή επαναλαμβανόμενη άσκηση. Η ποιότητα λοιπόν των ἔξεων εξαρτάται από την ποιότητα των ενεργειών μας. Άρα δεν αρκεί να χαρακτηρίζουμε τις αρετές ἔξεις, αφού αυτές διακρίνονται σε καλές και κακές, αλλά να βρούμε το ιδιαίτερο εκείνο γνώρισμα, την ειδοποιό διαφορά, που τις διαφοροποιεί από τις άλλες ἔξεις. Για τον Αριστοτέλη λοιπόν, η **ειδοποιός διαφορά** που κάνει μια ἔξη αρετή είναι: α) να κάνει τον άνθρωπο που την έχει να βρίσκεται στην τέλεια κατάστασή του και β) να τον βοηθά να εκτελεί με σωστό τρόπο το έργο για το οποίο είναι προορισμένος από τη φύση.

β. «προαιρετική»: είναι η **ελεύθερη και ἔλλογη εκλογή και βούληση** («Ἠθικά Νικομάχεια» 1111b 4), που αποτελούν απαραίτητη προϋποθέση για να κάνει ο άνθρωπος σωστή επιλογή ενεργειών και να φτάσει στο μέτρο αποφεύγοντας τις ακρότητες, δηλαδή την υπερβολή και την ἔλλειψη. Την ευθύνη λοιπόν για την κατάκτηση της ηθικής αρετής την έχει ο ίδιος ο άνθρωπος. Αν ο δρόμος προς την αρετή δεν ήταν αποτέλεσμα ελεύθερης βούλησης αλλά καταναγκασμού, τότε η αρετή δε θα είχε καμία αξία για τον άνθρωπο. Η «προαίρεσις» αποτελεί, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, τον έναν από τους τρεις αναγκαίους όρους για την ύπαρξη της αρετής. Οι άλλοι δύο όροι είναι :

- ο άνθρωπος να έχει **συνείδηση της πράξης** του («εἰδώς») και
- να την πραγματοποιεί **με σιγουριά και σταθερότητα** («βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως»).

Συγκεκριμένα οι τρεις παραπάνω προϋποθέσεις για την ύπαρξη της αρετής αναφέρονται από το φιλόσοφο ως εξής: «πρῶτον μὲν ἔαν εἰδῶς, ἔπειτ' ἔαν προαιρούμενος, καὶ προαιρούμενος δι' αὐτά, τὸ δὲ τρίτον ἔαν καὶ βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως ἔχων πράττη» («Ἠθικά Νικομάχεια» 1105 a 30 - 31).

γ. «έν μεσότητι οὔσα»: η αρετή είναι, σύμφωνα με το φιλόσοφο, μεσότητα, που προσδιορίζεται με δύο ειδών κριτήρια:

- **Τα αντικειμενικά κριτήρια («κατ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα»):** το μέσο αυτό σχετίζεται με τα ἴδια τα πράγματα. Είναι αυτό που ισαπέχει από τα δύο άκρα του πράγματος. Θεωρείται αντικειμενικό, γιατί απορρέει από παρατηρήσεις και μετρήσεις, από επιστημονική δηλαδή γνώση, και γι' αυτό είναι ένα και αποδεκτό από όλους.
- **Τα υποκειμενικά κριτήρια («πρὸς ἡμᾶς»):** το μέσον αυτό δεν είναι ούτε πάρα πολύ ούτε πολύ λίγο ούτε είναι ένα για όλους. Είναι σχετικό και ο προσδιορισμός του εξαρτάται από τον ἴδιο τον άνθρωπο, ο οποίος με τη χρήση της λογικής μπορεί να συνεκτιμᾷ διάφορους αστάθμητους και μεταβλητούς παράγοντες, όπως τις ιδιαίτερες ανάγκες του, τις περιστάσεις, την εποχή, τον τόπο, τα κοινωνικά πρότυπα κτλ.

δ. «τῆ πρὸς ἡμᾶς»: η αρετή είναι μεσότητα που προσδιορίζεται με βάση τα υποκειμενικά κριτήρια. Αυτό προκύπτει ως εξής: αφού η αρετή είναι μεσότητα και αφού αυτή σχετίζεται με τον ἴδιο τον άνθρωπο και τις

επιλογές του, οι οποίες ρυθμίζονται από εξωγενείς και μεταβλητούς παράγοντες, αποδεικνύεται ότι η αρετή αποτελεί μεσότητα που προσδιορίζεται με υποκειμενικά κριτήρια και επιλέγεται με τη λογική.

ε. «**ώρισμένη λόγῳ καὶ ὧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν**»: προηγουμένως αναφέρθηκε από τον φιλόσοφο ότι η αρετή είναι μεσότητα που προσδιορίζεται με τα υποκειμενικά κριτήρια. Αυτό θα μπορούσε όμως να δημιουργήσει την εντύπωση ότι το μέσον, κι επομένως και η αρετή, μπορεί να οριστεί από τον καθένα και μ' έναν απολύτως δικό του τρόπο. Άρα θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς ότι δεν υπάρχει ένας κοινός κανόνας για τον καθορισμό της ουσίας και του περιεχομένου της αρετής. Γι' αυτό ο Αριστοτέλης σπεύδει να διευκρινίσει ότι ο κοινός αυτός κανόνας, που θα εξασφαλίσει το στοιχείο της αντικειμενικότητας στην ανθρώπινη αυτή ιδιότητα, είναι η **ανθρώπινη λογική, ο ορθός λόγος**. Προχωρά μάλιστα με ακόμη αυστηρότερο τρόπο στον καθορισμό του αντικειμενικού αυτού κριτηρίου: δε μετράει γι' αυτόν τόσο η κοινή ανθρώπινη λογική όσο η **λογική του φρόνιμου ανθρώπου**, του ανθρώπου που «βουλεύεται εὖ» («Ἠθικά Νικομάχεια» 1141 b 10).

Συγκεκριμένα, οι έννοιες «λόγος» και «φρόνιμος» έχουν το εξής περιεχόμενο:

- «**λόγος**»: ο **λόγος - φρόνηση** αποτελεί ένα από τα στάδια της πορείας προς την αρετή, αφού με αυτόν ο άνθρωπος μπορεί να διακρίνει τις καλές από τις κακές πράξεις. Το άλλο στάδιο είναι ο **νόμος**, που συνηθίζει τους ανθρώπους να ενεργούν ενάρετα ως πολίτες. Άρα ο λόγος βοηθά το νόμο να τελειοποιεί το έργο του.
- «**φρόνιμος**»: η φρόνηση συνδέεται με το λόγο και αν υπάρχει αυτή, υπάρχουν συγκεντρωμένες στον άνθρωπο και όλες οι άλλες αρετές. Ο φρόνιμος άνθρωπος είναι αυτός που θα καθορίσει με τη λογική του το «δέον», τις σωστές ενέργειες που πρέπει να ακολουθούνται μέσα στην κοινωνία. Το περιεχόμενο όμως της έννοιας «φρόνιμος» και «δέον» δεν μπορεί να καθοριστεί με σαφήνεια. Στον αντικειμενικό προσδιορισμό τους παίζει ρόλο τόσο η ανθρώπινη λογική όσο και η εποχή, η κοινωνία, τα πρότυπα των ανθρώπων, στοιχεία τα οποία συνεχώς μεταβάλλονται.

3. Αναπτύξτε το συλλογισμό του Αριστοτέλη όπως αυτός παρουσιάζεται στην πρώτη παράγραφο της ενότητας. Σε ποιο συμπέρασμα καταλήγει;

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης αναπτύσσει ένα συλλογισμό, με τον οποίο θα καταλήξει στο **συμπέρασμα** ότι η **υπερβολή και η έλλειψη συσχετίζονται με την κακία και τους κακούς**, ενώ **το μέσον με την αρετή και τους καλούς**. Μέσα από αυτόν προβάλλεται η **αντίθεση ανάμεσα στο λάθος** («ἀμαρτάνειν») και το **σωστό** («κατορθοῦν»), που ήδη από την προηγούμενη ενότητα συνδέεσε με την υπερβολή και την έλλειψη, και το μέσον αντίστοιχα. Έτσι λοιπόν διαπιστώνει ότι :

- Η υπερβολή και η έλλειψη βρίσκονται σε άπειρα σημεία και γι' αυτό μπορούμε με πολλούς τρόπους («πολλαχῶς», «παντοδαπῶς») και εύκολα («ῥάδιον») να αποτύχουμε στο στόχο μας, δηλαδή να κάνουμε το λάθος. Επομένως η υπερβολή και η έλλειψη συνδέονται με το λάθος και κατά συνέπεια με την κακία και τους κακούς.
- Το μέσον βρίσκεται σε ένα μόνο σημείο, γι' αυτό μπορούμε με ένα μόνο τρόπο («μοναχῶς», «ἀπλῶς») και δύσκολα («χαλεπὸν») να επιτύχουμε το στόχο μας, δηλαδή να κάνουμε το σωστό. Επομένως το μέσον συνδέεται με την αρετή και τους καλούς.

4. Ο Αριστοτέλης, για να ενισχύσει τη θέση του ότι το λάθος γίνεται με πολλούς τρόπους, ενώ το σωστό με έναν, αντλεί στοιχεία από τη διδασκαλία των Πυθαγορείων και την ποίηση. Πώς αυτά συσχετίζονται μεταξύ τους;

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης, προκειμένου να ενισχύσει τις θέσεις που διατυπώσαμε προηγουμένως, επικαλείται τη διδασκαλία των Πυθαγορείων σχετικά με τη **θεωρία των «έναντίων»**. Σύμφωνα με αυτή, οι αρχές των όντων είναι δέκα ζεύγη αντιθετικών δυνάμεων:

πέρας	ἄπειρον
περιττὸν	ἄρτιον
ἔν	πλήθος
δεξιὸν	ἀριστερὸν
ἄρρεν	θῆλυ
ἡρεμοῦν	κινούμενον
εὐθύ	καμπύλον
φῶς	σκότος
ἀγαθὸν	κακὸν
τετράγωνον	ἑτερόμηκες

Στον κόσμο, δηλαδή, υπάρχει αρμονία όχι μόνο ανάμεσα στα όμοια αλλά και ανάμεσα στα αντίθετα. Οι αντιθετικές αυτές δυνάμεις δεν αλληλοαναιρούνται, αλλά αλληλοσυμπληρώνονται, αλληλοκαθορίζονται. Αν διαβαστούν οι αρχές αυτές κατά στήλη καθέτως, δείχνουν την σταδιακή μετάβαση προς το «άγαθόν» που εκφράζεται με το «τετράγωνο» και αντίστοιχα προς το «κακόν» που εκφράζεται με το «έτερόμηκες». Επίσης κατά τους Πυθαγόρειους, το «άγαθόν» συνάπτεται με το «πέρας» και το «κακόν» με το «ἄπειρον».

Ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί δύο από αυτά τα ζεύγη, το «πέρας - ἄπειρον» και το «άγαθόν - κακόν». Συνδυάζοντάς τα συμπεραίνει ότι το αγαθό, δηλαδή οι καλές πράξεις, έχουν καθορισμένα όρια, είναι σύμμετρες και τέλειες, γιατί αυτό που έχει πέρας θεωρείται τελειότερο από το άπειρο και άμορφο. Οι αναφορές στους Πυθαγόρειους και στον παροιμιακό στίχο («έσθλοι μὲν γὰρ ἀπλῶς, παντοδαπῶς δὲ κακοί») ενδυναμώνουν την πειστικότητα των απόψεων που αναπτύσσονται, εμπλουτίζοντας την επιχειρηματολογία κατά βάθος και πλάτος.

5. Να επισημάνετε τις αντιθέσεις του κειμένου με τις οποίες τονίζεται ότι το λάθος («ἀμαρτάνειν») συνδέεται με την κακία και το σωστό («κατορθοῦν») με την αρετή. Ποιες λέξεις αναφέρονται στο «ἀμαρτάνειν» και ποιες στο «κατορθοῦν»;

Απάντηση: Προκειμένου να τονιστεί η αντίθεση ανάμεσα στην κακία και το λάθος από τη μια και την αρετή και το σωστό από την άλλη, ο φιλόσοφος χρησιμοποιεί **πληθώρα αντιθέσεων** που συνδέονται με τους αντιθετικούς συνδέσμους «μὲν – δέ». Συγκεκριμένα, οι έννοιες που αντιτίθενται είναι οι εξής:

τὸ ἀμαρτάνειν» ≠ «τὸ κατορθοῦν»
«πολλαχῶς» ≠ «μοναχῶς»
«τὸ κακόν» ≠ «τὸ ἀγαθόν»
«τὸ ἄπειρον» ≠ «τὸ πεπερασμένον»
«ῥᾶδιον» ≠ «χαλεπὸν»
«τὸ ἀποτυχεῖν» ≠ «τὸ ἐπιτυχεῖν»
«κακία» ≠ «ἀρετή»
«ὑπερβολὴ-ἐλλειψις» ≠ «μεσότης»
«έσθλοι» ≠ «κακοί»
«ἀπλῶς» ≠ «παντοδαπῶς»

Να σημειώσουμε σ' αυτό το σημείο ότι οι έννοιες που βρίσκονται στο πρώτο σκέλος των αντιθέσεων, μαζί με τα «τῶ ἐλλείπειν» και «(τῶ) ὑπερβάλλειν» που αναφέρονται στο τέλος του κειμένου, αναφέρονται στο «ἀμαρτάνειν». Αντίθετα οι έννοιες που βρίσκονται στο δεύτερο σκέλος των αντιθέσεων, μαζί με τα «εὕρισκειν» και «αἰρεῖσθαι» που επίσης αναφέρονται στο τέλος του κειμένου, αναφέρονται στο «κατορθοῦν». Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δώσουμε στα δύο τελευταία αντιθετικά ζεύγη, «έσθλοι» ≠ «κακοί» και «ἀπλῶς» ≠ «παντοδαπῶς», στα οποία, με αντιμεταχώρηση, θα προηγηθούν οι θετικές έννοιες.

6. Να δώσετε και να αναλύσετε τον ορισμό της αρετής, όπως δίνεται από τον Αριστοτέλη.

Απάντηση : βλέπε απάντηση της ερώτησης 2

7. Ποια είναι η έννοια της «προαιρέσεως» και γιατί είναι τόσο καθοριστική για την κατάκτηση της αρετής;

Απάντηση: «προαιρετική»: είναι η ελεύθερη και έλλογη εκλογή και βούληση («Ηθικά Νικομάχεια» 1111 b 4), που αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση για να κάνει ο άνθρωπος σωστή επιλογή ενεργειών και να φτάσει στο μέτρο αποφεύγοντας τις ακρότητες, δηλαδή την υπερβολή και την έλλειψη. Την ευθύνη λοιπόν για την κατάκτηση της ηθικής αρετής την έχει ο ίδιος ο άνθρωπος. Αν ο δρόμος προς την αρετή δεν ήταν αποτέλεσμα ελεύθερης βούλησης αλλά καταναγκασμού, τότε η αρετή δε θα είχε καμία αξία για τον άνθρωπο. Η «προαίρεσις» αποτελεί, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, τον έναν από τους τρεις αναγκαίους όρους για την ύπαρξη της αρετής. Οι άλλοι δύο όροι είναι:

- ο άνθρωπος να έχει **συνείδηση της πράξης** του («εἰδῶς») και
- να την πραγματοποιεί **με σιγουριά και σταθερότητα** («βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως»).

Συγκεκριμένα, οι τρεις παραπάνω προϋποθέσεις για την ύπαρξη της αρετής αναφέρονται από το φιλόσοφο ως εξής, «πῶς ἔχων πράττη, πρῶτον μὲν ἐὰν εἰδῶς, ἔπειτ' ἐὰν προαιρούμενος, καὶ προαιρούμενος δι' αὐτά, τὸ δὲ τρίτον ἐὰν καὶ βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως ἔχων πράττη» («Ηθικά Νικομάχεια», 1105 a 30-31).